

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

КУЗЬМЕНКО Віра Улянівна

УДК 159.922.6:159.922.73:371.311.1

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ
РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ ДИТИНИ
ВІД 3 ДО 7 РОКІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор,
дійсний член АПН України,
Бех Іван Дмитрович,
Інститут проблем виховання АПН України, директор.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,
Піроженко Тамара Олександрівна,
Київський міжнародний університет,
завідувач кафедри психології;

доктор психологічних наук, професор,
Рибалка Валентин Васильович,
Інститут педагогіки та психології професійної освіти АПН
України, завідувач відділу психології трудової
та професійної підготовки;

доктор психологічних наук, професор,
Коломінський Наум Львович,
Міжрегіональна академія управління персоналом, завідувач
кафедри психології.

Провідна установа: Прикарпатський державний університет
імені В. Стефаника, кафедра педагогічної та вікової психології,
Міністерство освіти і науки, м. Івано-Франківськ.

Захист дисертації відбудеться “21” червня 2006 р. о 14.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “_17_” травня 2006 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

Л. В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Наш час характеризується докорінними суспільно-політичними, економічними та соціальними змінами, які зумовлюють трансформацію свідомості людей, їх ставлення до держави, суспільного та власного життя, культури, науки і освіти. Підвищується роль і значущість кожної особистості у внесенні та підтримці нових або реконструюванні старих цінностей, створенні матеріальної та духовної бази громадянського суспільства. Державна національна програма “Освіта (Україна XXI століття)”, Закон України “Про освіту”, Закон України “Про дошкільну освіту”, “Базовий компонент дошкільної освіти в Україні” визначають пріоритети розвитку сучасної освітньої системи. Складниками цієї системи є гуманізація, демократизація, національна спрямованість освіти та індивідуалізація виховання й навчання.

Проблема розвитку індивідуальності – одна з найактуальніших у сучасній психології і вимагає нових стратегічних ліній для її вирішення. Проте ще не розроблено цілісної теорії, не існує науково-експериментально обґрунтованої концепції і методики розвитку індивідуальності дошкільника. У вітчизняній психології зберігається значний розрив між теоретико-експериментальними розробками та їх технологічним забезпеченням, що значно гальмує процеси впровадження гуманістичних тенденцій у практику освітньої діяльності.

Питанням індивідуального та диференційованого підходу до виховання та навчання дітей, які є засадничими при побудові загальної концепції розвитку індивідуальності, завжди приділялась увага. Видатні вітчизняні та зарубіжні філософи, педагоги і психологи минулого М. О. Бердяєв, М. Монтессорі, Ж. Піаже, Й.Г. Песталоцці, С.Ф. Русова, Ж.П. Сартр, Г.С. Сковорода, Л.М. Толстой, К.Д. Ушинський, В. Франкл, Ф. Фребель, С. Френе та інші наголошували на необхідності цінування своєрідності кожної людини, глибокого знання її індивідуальних відмінностей, розвитку в педагогів необхідних для цього професійних якостей, створення найбільш комфортних умов для навчання та виховання дітей.

Велике значення для розуміння структури індивідуальності, особливо компонентів індивідуального (біологічного, об’єктивного) спрямування, що є складниками цієї структури, мають праці видатних психологів та фізіологів П.П. Блонського, В.В. Зеньківського, П.Ф. Каптерєва, М.М. Ланге, І.П. Павлова, І.М. Сеченова, І.О. Сікорського, Б. М. Теплова. До вивчення індивідуальних особливостей психічного розвитку дитини вони підходили з позиції необхідності всебічного осягнення її природи та гармонізації подальшого життєвого шляху кожної людини.

У психолого-педагогічній науці зокрема вивчалися питання про взаємозв’язки та взаємозалежності між психічними явищами, індивідуальними властивостями, віковими новоутвореннями, кризами та діяльністю дитини. Фундаментальні праці Б.Г. Ананьєва, Л.І. Божович, Л.С. Виготського, О.В. Запорожця, Я.Л. Коломінського, Г.С. Костюка,

М.І. Лісіної, М.М. Поддякова, С.Л. Рубінштейна, П.Р. Чамати, Д.Б. Ельконіна дають змогу усвідомити зміст основних психологічних понять у контексті проблеми розвитку індивідуальності та зрозуміти своєрідність кожного з них, встановити найбільш дієві механізми активізації психічних функцій особистості та індивідуальності, виявити закономірності вікового та індивідуального розвитку дитини, окреслити значення різних видів дитячої діяльності у процесі становлення самосвідомості, суб'єктності, довільності, творчості.

Вивчення феномена "індивідуальність", з'ясування особливостей процесу індивідуалізації особистості пов'язане з глибоким розумінням як природних передумов у процесі розвитку індивідуальності дитини, так і її особистісного потенціалу, механізмів реалізації останнього. Саме таке бачення дозволяє здійснювати цілісний, системний аналіз унікальних особливостей розвитку кожної дитини і спрямувати увагу на розвиток „інтегральної індивідуальності” (В. С. Мерлін), яка об'єднує у собі розмаїття людських проявів.

Визначальними для осмислення аспекту особистісного становлення людини, зокрема дитини дошкільного віку, для нас стали ідеї І. Д. Беха, М. Й. Боришевського, І. В. Дубровіної, З.С. Карпенко, О. Л. Кононко, В. К. Котирло, М.В. Крулехт, В. Т. Кудрявцева, Т.О. Піроженко, Ю.О. Приходько, В.В. Рибалки, М.В. Савчина, Т.М. Титаренко, О.А. Шаграєвої та ін. Вченими доведено, що першоосновою повноцінного особистісного буття дитини є задоволеність нею цим буттям, а також виявлено збалансованість тенденцій до самозбереження і саморозвитку в поєднанні з прагненням до розширення особистісного простору, що призводить до включення механізмів типізації та індивідуалізації, екстеріоризації та інтеріоризації.

Наше дослідження спирається на доробок відомих фахівців у галузі психології та педагогіки, які приділили значну увагу питанням про рівні, форми, види індивідуалізації та диференціації, навчально-методичне забезпечення диференційованого освітнього процесу (В.І. Бондар, В.В. Давидов, Л.В. Занков, Н.Л. Коломінський, С.Д. Максименко, Д.Ф. Ніколенко, О.Я. Савченко, О.В. Скрипченко та інші), про зміст, методи та умови вивчення індивідуальних особливостей психічного розвитку дітей дошкільного віку (С.Є. Кулачківська, С.О. Ладивір, Л.Г. Подоляк, В.В. Тарасун, С.П. Тищенко та інші), про потенційні можливості дітей в оволодінні засобами пізнавальної діяльності (Н.М. Бібік, Р.С. Буре, Н.С. Лейтес, О.В. Проскура), про зміст, методи, форми індивідуалізованого навчання і виховання дошкільників у різних видах діяльності (Л.В. Артемова, А.М. Богуш, З.Н. Борисова, Е.С. Вільчковський, Н.Ф. Лисенко, Т.І. Поніманська, О.О. Фунтікова).

У фокусі дослідницької уваги знаходяться праці, безпосередньо присвячені проблемі розвитку індивідуальності та індивідуального підходу, в яких значне місце відводиться комплексному вивченню індивідуальних властивостей, індивідуальних стилів діяльності, окресленню конструктивних шляхів індивідуально-диференційованої взаємодії з дітьми

(Н.І. Баглаєва, С.Н. Бубка, В.М. Галузинський, В.І. Доротюк, Т.Б. Кабанова-Кліміна, Я.Й. Ковальчук, В.С. Мерлін, В.М. Русалов, Л.М. Собчик, І.Е. Унт, Л.І. Фомічова та ін.).

Суттєвими для аналізу проблем індивідуалізації особистості, становлення індивідуальних відмінностей, формування індивідуального стилю діяльності та життя мають теорії (індивідуальна, епігенетична, самоактуалізації, гуманістична, психоаналітична, аналітична) зарубіжних дослідників А. Адлера, Е. Еріксона, А. Маслоу, К. Роджерса, З. Фрейда, К. Юнга) а також концепції: трьохфакторної моделі психодінамічних властивостей (Г. Айзенка), особистісних конструктів (Д.Келлі), конституціональних особливостей (Е. Кречмера), конституціональних особливостей (Ч. Спірмена), триархічної структури здібностей (С. Стернберга). Праці названих авторів дозволяють створити теоретико-методологічну основу концепції оптимального педагогічного сприяння розвитку індивідуальності дитини.

Усі зазначені вище вчені вважають дитинство тим періодом, який є найважливішим для становлення індивідуальних відмінностей, стабілізації біологічних передумов особистісного розвитку, формування психічних процесів, довільності поведінки та діяльності. Саме в період від 3 до 7 років, який пов'язаний з перебігом ряду вікових криз, виникають суттєві особистісні новоутворення, індивідуальний характер становлення яких впливає на процеси самості, ототожнення, індивідуалізації та соціалізації людини. Цей віковий період є найсприятливішим для здійснення профілактичної психолого-педагогічної роботи, найбільш сензитивним порівняно з усіма подальшими періодами життя. Своєрідність дошкільного дитинства для розвитку індивідуальності зумовила визначити цей віковий період як досить актуальний для проведення дослідження.

Таким чином, об'єктивна необхідність здійснення ґрунтовного дослідження проблеми розвитку індивідуальності викликана суспільними запитами щодо реформування дошкільної освіти у напрямі гуманізації та демократизації, запитами батьків, педагогічних колективів, реальними потребами самих дітей, а також недостатньою розробленістю проблеми у психолого-педагогічній літературі. Все це обумовило вибір теми нашого дослідження **“Психолого-педагогічні основи розвитку індивідуальності дитини від 3 до 7 років”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження здійснювалось відповідно до тематичного плану науково-дослідних робіт НПУ імені М.П. Драгоманова, затвердженого вченою радою університету 26 грудня 2002 року (протокол № 5), згідно наукового напрямку “Теорія та технологія навчання і виховання в системі освіти”.

Тема дослідження затверджена вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 2 від 3.10.2002 р.) та узгоджена Радою з координації

наукових досліджень в галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 9 від 26.11.2002 р.).

Об'єкт дослідження – розвиток індивідуальності дитини дошкільного віку.

Предмет дослідження – психологічні закономірності, детермінанти та умови розвитку індивідуальності дитини від 3 до 7 років у педагогічному процесі дошкільного навчального закладу.

Мета дослідження – здійснити теоретичне обґрунтування та експериментальне вивчення особливостей, чинників, умов розвитку індивідуальності в дошкільному періоді онтогенезу та розробити модель і технологію розвитку індивідуальності дитини від 3 до 7 років.

На початку дослідження було зроблено ряд **припущень** загальнотеоретичного та прикладного характеру.

Загальнотеоретичні гіпотези. Структура інтегральної індивідуальності передбачає наявність взаємозв'язку індивідного та особистісного конструктів, кожен з яких визначається сукупністю відмінностей відповідного характеру. Змістовою основою індивідуальності як глибинного рівня особистості є властивості, формування яких забезпечує активізацію суб'єктності, довільності та творчості, впливає на вироблення індивідуального стилю поведінки та діяльності, створення унікального життєвого досвіду, значущого не тільки для самої людини, а і прийняттого для інших.

Гармонійний або дисгармонійний розвиток індивідуальності дитини 3-7 років суттєво залежить від діапазону та змісту створених або підтриманих соціумом принципів соціокультурної поведінки дитини, які забезпечують синхронний перебіг у її життєвому просторі процесів індивідуалізації та соціалізації, емоційного та когнітивного, індивідного та особистісного зростання, профілактику дисгармоній, успішність навчально-виховної роботи. Чим більшою мірою у соціальному оточенні дитини підтримуються принципи оптимального співвідношення процесів розвитку і саморозвитку, природного та набутого, соціального та індивідуального, а також принципи індивідуального підходу, гуманістичної спрямованості, цілісності, інтегрованості дитячої індивідуальності, створення емоційно збагачених виховних ситуацій та варіативності розвивального середовища, тим більш гармонійно розвивається індивідуальність дитини віком від трьох до семи років.

Прикладні гіпотези. В процесі індивідуалізованої, гуманістично спрямованої взаємодії педагога з дитиною 3-7 років створюється атмосфера, сприятлива для формування позитивної динаміки індивідуальних відмінностей та базових властивостей індивідуальності. При цьому технологія розвитку інтегральної індивідуальності дошкільника передбачає створення системи умов опосередкованого та застосування засобів безпосереднього впливу на цей процес.

Ефективними психолого-педагогічними умовами розвитку індивідуальності дитини 3-7 років є: перебудова освітнього простору та стилю спілкування педагогів з дітьми від фронтального до індивідуалізованого, підвищення психологічної компетентності педагогів, оволодіння ними методами вивчення індивідуальних відмінностей, фіксації та аналізу отриманих даних, розробки та комплектації індивідуалізованих освітніх програм, активне включення батьків у навчально-виховний процес. Провідним психолого-педагогічним засобом, що безпосередньо впливає на розвиток індивідуальності, є насиченість повсякденного життя дітей виховними ситуаціями, які актуалізують процеси суб'єктності, довільності, творчості та впливають на розвиток системоутворювальних властивостей індивідуальності.

Відповідно до мети і гіпотез сформульовано дослідницькі **завдання**:

1) визначити сутнісні характеристики основних понять дослідження, виходячи з феноменологічного опису їх природи, теоретично обґрунтувати архітектуру інтегральної індивідуальності;

2) експериментально виявити особливості соціокультурної ситуації розвитку індивідуальності дитини шляхом вивчення педагогічного процесу дошкільного навчального закладу та стилів сімейного виховання;

3) здійснити експериментальне вивчення психологічного змісту, закономірностей та детермінант розвитку індивідуальності дошкільника;

4) розкрити зміст психолого-педагогічних принципів, умов та засобів індивідуалізованого виховання і навчання дітей у дошкільних навчальних закладах;

5) створити модель ефективного розвитку індивідуальності дитини 3-7 років, на основі якої розробити та апробувати технологію розвитку індивідуальності, запровадити її у практику освітньої діяльності.

Методологічною базою дослідження стали філософські та психолого-педагогічні положення про єдність свідомості та діяльності, біологічного та соціального (Б.Г. Ананьєв, М.О. Бердяєв, Л.С. Виготський, В.С. Мерлін), про опосередкування зовнішніх впливів внутрішніми умовами, провідну роль діяльності та спілкування в розвитку психіки (О.О. Бодальов, О.В. Запорожець, Я.Л. Коломінський, Г.С. Костюк, М.І. Лісіна, С.Л. Рубінштейн), про творчу побудову індивідуально-окресленого життєвого шляху (Л.В. Сохань), про природу і сутність розвитку особистості (О.Г. Асмолов, Г.О. Балл, В.В. Давидов, С.Д. Максименко, В.О. Татенко), про цілісність психічного життя особистості та стиль життя (А. Адлер), а також індивідуально-орієнтовані положення гуманістичної психології (К. Роджерс, А. Маслоу, Е. Еріксон), психоаналітичних концепцій (З. Фрейд, К. Юнг).

Теоретичне підґрунтя аналізу проблеми розвитку індивідуальності склали концептуальні підходи педагогічної та вікової психології щодо закономірностей та умов розвитку індивідуальних та

особистісних властивостей (І.С. Булах, Н.Л. Коломінський, Д.Ф. Ніколенко, П.В. Лушин, В.В. Рибалка, В.М. Русалов, П.Р. Чамата), індивідуалізації та соціалізації особистості (К.О. Абульханова-Славська, М.С. Єгорова, Л.М. Собчик, І.Е. Унт), особливостей індивідуального розвитку на ранніх етапах онтогенезу в умовах суспільного виховання та навчання (Л.І. Божович, О.Л. Кононко, В.К. Котирло, В.Т. Кудрявцев, Г.О. Люблінська, В.С. Мухіна, Т.О. Піроженко, Н.А. Побірченко, Ю.О. Приходько, Т.М. Титаренко), зарубіжні дослідження, присвячені питанням класифікації та становлення індивідуальних відмінностей К. Купера, Дж. Келлі, Є. Кречмера, Г. Айзенка, Ч. Спірмена, Л. Терстоуна, С. Стернберга.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети застосовувалась система теоретичних та емпіричних методів. Основними методами теоретичного дослідження визначено: теоретико-методологічного аналізу проблеми, міждисциплінарного синтезу, моделювання, гіпотетико-дедуктивний, концептуально-порівняльного аналізу та узагальнення.

У ході емпіричного дослідження основним став метод психолого-педагогічного експерименту, який передбачав проведення констатувального, формувального та контрольного етапів. На кожному з них застосовувався комплекс допоміжних методів. На діагностичному етапі дослідження провідними методами обрано: 1) при вивченні особливостей розвитку індивідуальності дитини 3-7 років – метод цілеспрямованого спостереження за поведінкою дітей, бесіди, моделювання експериментальних ситуацій у різних видах та умовах діяльності, тестування, порівняльно-віковий метод, методи ідеографічного та номотетичного аналізу даних; 2) при вивченні особливостей соціокультурної ситуації розвитку індивідуальності дитини 3-7 років – методи спостереження, усного та письмового опитування.

Основними методами на етапі формувального експерименту обрано: 1) в навчально-виховній роботі з дітьми – методи формування досвіду поведінки; 2) в роботі з дорослими – методи активного навчання. Оцінювання результативності запровадженої технології на етапі контрольного експерименту відбувалось за допомогою порівняльного виміру окремих аспектів проведеної роботи. Використано методи статистичного аналізу даних за допомогою комп'ютерної обробки результатів експерименту.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилась на базі дошкільних навчальних закладів м. Києва № № 225, 483, 63, 191, 373, 432, 146, 425, 395, 396, 460, 478, 295, 692. Дослідження проводилось упродовж 1996-2005 років. Сукупна кількість учасників експериментальної роботи становила 1674 осіб, серед яких 948 вихованців дошкільних навчальних закладів (з них 462 молодшого та 486 старшого дошкільного віку) та 726 дорослих (з них 448 батьків та 278 вихователів).

Надійність і вірогідність наукових положень, висновків і рекомендацій забезпечується методологічним обґрунтуванням вихідних положень, застосуванням комплексу апробованих

методів дослідження, їх відповідністю віковим особливостям досліджуваних, меті та завданням роботи, репрезентативністю вибірки досліджуваних, проведенням якісного та кількісного аналізу експериментальних даних, тривалістю апробації та запровадження результатів дисертації у практику діяльності дошкільних навчальних закладів.

Наукова новизна та теоретична значущість дослідження полягають у тому, що в ньому:

- вперше виявлено психологічні особливості, закономірності та детермінанти розвитку індивідуальності в дошкільний період онтогенезу. Обґрунтовано положення про необхідність інтегрованого підходу до розгляду індивідуальності дошкільника не лише як сукупності індивідуальних відмінностей, але і як певного ефекту в розвитку особистості. Теоретично та експериментально доведено, що визначальним для розвитку індивідуальності дошкільника є гармонійна активізація процесів творчості, суб'єктності та довільності, а наявність певних властивостей (цілепокладання, вибірковості та винахідливості) забезпечує та супроводжує цей процес. Встановлені існуючі стилі педагогічної діяльності, родинного виховання з урахуванням спрямованості на розвиток індивідуальності дитини. Виявлені поширені типи розвитку індивідуальності дошкільника (стабільно-гармонійний, нестабільно-гармонійний, асинхронний, дисгармонійний). Створено та апробовано теоретико-експериментальну модель розвитку індивідуальності дитини 3-7 років в педагогічному процесі дошкільного навчального закладу, вихідною основою якої стала структурно-змістова сутність індивідуальності;
- розширено та доповнено визначення сутності провідних понять (індивідуальність, індивідуалізація особистості, індивідуалізація освіти, індивідуальний підхід, індивідуальний стиль діяльності). Поглиблено розуміння спільного та відмінного у процесі розвитку особистості та індивідуальності дошкільника. Поширено уявлення про психологічні закономірності та провідні тенденції вікової та індивідуально-окресленої динаміки становлення індивідуальних відмінностей, стадіальності їх розвитку на етапі дошкільного дитинства. Поглиблено уявлення про можливі негативні наслідки на шляху розвитку дитячої індивідуальності, причини їх виникнення та заходи щодо попередження та усунення;
- набули подальшого розв'язання питання: перебігу процесу індивідуалізації особистості в дошкільному дитинстві через розгляд особливостей становлення індивідуальних відмінностей та системоутворювальних властивостей індивідуальності, провідної ролі процесів інтеграції та універсалізації на шляху розвитку індивідуальності, циклічності та етапності індивідуального підходу, визначення оптимального комплексу індивідуальних відмінностей та особливостей їх вивчення в дошкільному віці, своєрідності принципів та умов, необхідних для успішного розвитку індивідуальності, створення варіативних освітніх програм та виховних ситуацій, які набувають надзвичайно важливого значення у процесі розвитку індивідуальності дошкільника.

Практичне значення дослідження. Результати дослідження озброюють педагогів дошкільних навчальних закладів технологією ефективного розвитку індивідуальності дитини 3-7 років з урахуванням багатокомпонентної структури освітнього процесу, комплексними методиками вивчення індивідуальних відмінностей та системоутворювальних властивостей індивідуальності, варіативними програмами урахування індивідуальних відмінностей, правилами розробки індивідуалізованих освітніх програм, створення виховних ситуацій, засобами профілактики дисгармоній на шляху розвитку індивідуальності, націлюють на створення відповідних для цього умов, забезпечення варіативного розвивального середовища, підтримку унікальності кожної дитини при здійсненні навчально-виховної роботи.

Отримані у ході дослідження результати мають значення для оновлення форм та збагачення змісту підготовки педагогів і психологів у напрямі підвищення компетентності в питаннях розвитку індивідуальності дитини 3-7 років. На основі дослідження розроблено та впроваджено у практику вищої та післядипломної освіти педагогічних працівників спецкурс: “Індивідуалізація виховання і навчання в освітніх закладах”, для проведення якого розроблено навчально-методичний посібник на таку ж тему. Даний спецкурс включено в навчальні плани для студентів дошкільного відділення педагогічного факультету КМПУ імені Б. Д. Грінченка та Інституту педагогіки і психології НПУ імені М.П. Драгоманова.

Особистий внесок здобувача. Розроблені наукові положення та одержані теоретичні і емпіричні результати є самостійним внеском автора в проблему розвитку індивідуальності дитини 3-7 років. Основні наукові положення та результати дисертаційного дослідження відображені у самостійних наукових публікаціях автора, створених на основі розробленої автором концепції та апробованої технології розвитку індивідуальності дитини 3-7 років. Розробки та ідеї, які належать співавторам, у дисертації не використовуються.

Автор дослідження брала участь у розробці програмно-методичного забезпечення “Базового компоненту дошкільної освіти в Україні”. З урахуванням теми дослідження зроблено внесок у зміст вихідних положень та комплекс заходів програми “Столична освіта 2000-2005”, проект “Дошкілля”. У змісті другого, доопрацьованого та доповненого, варіанту програми “Дитина” та методичних рекомендацій до неї розкрито сутність та умови реалізації принципів розвитку індивідуальності дитини 3-7 років, розширено варіативність осередків дитячої діяльності, викладено особливості проведення індивідуальних та підгрупових занять, уточнено зміст роботи психолога дошкільного навчального закладу у напрямі вивчення та урахування індивідуальних відмінностей дітей, складання психолого-педагогічних характеристик, створення варіативних та індивідуалізованих освітніх програм.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Виявлені в дослідженні тенденції широко представлені педагогічній громадськості м. Києва, Київської області, міст Полтави, Львова, Запоріжжя, Дніпропетровська, Херсона, Одеси, Чернігова, Тернополя, Івано-Франківська шляхом проведення тематичних семінарів, виступів на курсах підвищення кваліфікації, лекцій та індивідуальних консультацій для різних категорій педагогічних працівників системи дошкільної освіти.

Результати дослідження доповідались та отримали схвалення на Міжнародних, всеукраїнських та міських наукових, науково-методичних та науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах. Зокрема на Міжнародних наукових конференціях: “Общечеловеческие ценности и профессиональное становление личности” (Росія, Смоленськ, 1999 г.), “Культура, искусство, образование: проблемы, перспективы развития” (Росія, Смоленськ, 1999), “Преимственность дошкольного и начального образования” (Росія, Смоленськ, 1999); “Дошкольное и начальное образование на пороге третьего тысячелетия. Герценовские чтения” (Росія, Санкт-Петербург, 1999), “Теоретико-методологические проблемы совершенствования психологической подготовки менеджеров” (Київ, 1999); Перших Міжнародних Драгоманівських читаннях (Київ, 2003); всеукраїнських конференціях: “Шляхи розвитку здібностей у дітей дошкільного віку” (Запоріжжя, 1999), “Дитинство: наступність і перспективність” (Переяслав-Хмельницький, 2000), “Оновлення змісту, форм та методів навчання та виховання в закладах освіти” (Рівне, 2002), “Проблеми професійної підготовки вчителя школи майбутнього” (Мелітополь, 2002), “Особливості освіти дітей шестирічного віку” (Київ, 2004), “Проблеми вищої педагогічної освіти у світлі рішень II Всеукраїнського з’їзду працівників освіти” (Київ, 2002), щорічних Грінченківських читаннях (Київ, 1996; 1997; 1998; 1999; 2000).

Основні науково-методичні положення та результати дослідження **впроваджено** у практику роботи дошкільних навчальних закладів м. Києва (довідки № 5/1302-а та 5-1302-б від 16.02.2005 р., довідки № 54/31 та 55/31 від 19.01.2006 р.), Київської області (довідки № 12-01-10-111 та № 12-01010-112 від 20.01.2006 р.), у навчальний процес Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (довідка № 119/06 від 16.01.2006 р.) та Київського міського педагогічного університету імені Б.Д. Грінченка (довідка № 123 від 07.12.2005 р.).

Публікації. Результати дослідження та методичні рекомендації щодо здійснення психолого-педагогічної роботи з розвитку індивідуальності дитини представлені у 68 публікаціях автора, у тому числі монографії, 5 посібниках та програмах (із грифом МОН України), 26 статтях у фахових виданнях, затверджених ВАК України, 16 програмах, посібниках та методичних рекомендаціях для дошкільних працівників, 20 доповідях на наукових та

науково-практичних конференціях. Загальний обсяг публікацій за темою дослідження становить понад 55 друкованих аркушів.

Структура дисертації зумовлена логікою дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (395 найменувань, з них 24 – іноземною мовою) і 14 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 519 сторінок, основний зміст роботи викладено на 460 сторінках, вона містить 22 таблиці та 6 рисунків, розташованих на 12 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі дисертації обґрунтовано актуальність проблеми, розкрито стан її розробленості, сформульовано об'єкт, предмет дослідження, визначено його загальну мету та завдання, окреслено загальнотеоретичні та прикладні гіпотези. Сформульовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, охарактеризовано теоретичні та емпіричні методи дослідження. Наведено відомості про зв'язок роботи з науковими планами та програмами, особистий внесок автора, експериментальну базу дослідження, апробацію результатів, публікації за темою дисертації, обсяг та структуру роботи.

У першому розділі “Теоретико-методологічні основи проблеми розвитку індивідуальності” розкрито методологічну базу дослідження, проаналізовано феномен індивідуальності згідно існуючих психолого-педагогічних теорій, розглянуто питання про індивідуальні відмінності, детермінанти розвитку індивідуальності, індивідуальний стиль життя та діяльності, схарактеризовано авторське бачення структурно-змістової моделі індивідуальності, висвітлено питання про індивідуальний підхід як провідний принцип розвитку індивідуальності. Представлено трактування провідних понять теми: індивідуальність, індивідуалізація особистості, індивідуальні відмінності, індивідуальний стиль діяльності, системоутворювальні властивості індивідуальності, індивідуалізація освіти, індивідуальний та диференційований підхід.

Методологічну парадигму дослідження визначили ідеї, в яких вивчення розвитку індивідуальності передбачає глибоке розуміння як природних передумов цього процесу, так і механізмів реалізації особистісного потенціалу (А. Адлер, Б.Г. Ананьєв, О.Г. Асмолов, І.С. Кон, О.М. Леонтьєв, В.С. Мерлін, В.А. Петровський).

Аналіз існуючих наукових досліджень дав змогу виокремити основні напрямки у трактуванні сутності індивідуальності. Один із них, найбільш поширений, визначає індивідуальність як сукупність більшої або меншої кількості індивідуальних відмінностей, де відмінності природного (об'єктивного) та особистісного (суб'єктивного) значення

ієрархізуються (П.П. Блонський, Б.О. Вяткін, О.І. Крупнов, С.К. Нартова-Бочавер, І.В. Равіч-Щербо та ін.). Другий напрямок пропонує розглядати індивідуальність як особливе утворення в процесі розвитку особистості, “глибину” особистості, ефект зрілої особистості, високий рівень розвитку особистості (Б.Г. Ананьєв, О.Г. Асмолов, Н.Л. Коломінський, В.М. Русалов). При цьому аналіз першоджерел показав, що ті властивості, які давали б можливість вивчати індивідуальність як комплексне, інтегроване утворення, засвідчували наявність глибинного розвитку особистості, називаються та обґрунтовуються лише теоретично, але їх вплив на процес розвитку індивідуальності не підтверджується кількісно-якісними експериментальними даними.

Спираючись на судження методологічного характеру провідних психологів (О.Г. Асмолов, В.В. Рибалка, В.О. Татенко), індивідуальність розглядається нами не лише як проста сукупність індивідуальних відмінностей, а як певний “ефект” у розвитку особистості, що супроводжується появою нових властивостей, які забезпечують побудову індивідуального стилю поведінки та неповторного життєвого шляху. Згідно з нашою концепцією, архітектоніка інтегральної індивідуальності має структурну та змістову основу. Структурна основа індивідуальності визначається поєднанням індивідуального та особистісного конструктів, кожен з яких містить у собі комплекс індивідуальних відмінностей відповідного значення. Змістовою основою індивідуальності як глибинного рівня розвитку особистості виступають властивості, успішне становлення яких забезпечує вироблення власного стилю діяльності та життя, побудову унікальної життєвої траєкторії, яка стає значущою не тільки для самої людини, а і прийнятною для інших.

При вивченні структурної основи індивідуальності нами проаналізовані дослідження, присвячені проблемі індивідуальних відмінностей (А. Анастасі, Г. Айзенк, П.П. Блонський, В.В. Давидов, М. Закерман, К.М. Корнілов, Г.С. Костюк, Е. Кречмер, К. Купер, О.Ф. Лазурський, В.С. Мерлін, В.Д. Небиліцин, С.Л. Рубінштейн та ін.). Встановлено, що в сучасних психолого-педагогічних дослідженнях індивідуальні відмінності презентуються як особливості психічних процесів, станів, властивостей, як певні характеристики, які відрізняють одну людину від іншої та в сукупності утворюють цілісну систему індивідуальності. Маються на увазі індивідуальні відмінності сприймання, уваги, пам'яті, мислення, емоційних реакцій, часу реакції, особистісних утворень – інтересів, здібностей, характеру (П. К. Анохін, А.В. Брушлинський, М.С. Єгорова, М.Є. Малков, Н.І. Пов'якель, О.В. Скрипченко).

Вченими встановлено, що індивідуальні відмінності характеризуються мінливістю, вони можуть бути різної складності і глибини, різного ступеня сталості. З'ясовано, що факторами, які детермінують розвиток індивідуальних відмінностей, є складна система взаємозалежностей компонентів природного розвитку, соціальної ситуації розвитку (контексту), участі дитини в

різних видах діяльності, внутрішня позиція особистості, своєрідність індивідуальної життєвої біографії (К.О. Абульханова-Славська, Г.С. Абрамова, Л.І. Анциферова, Ю.Б. Гіппенрейтер, О.В. Запорожець, Б.М. Теплов та ін.).

У загальну структуру індивідуальності включаються різні за обсягом та змістом комплекси індивідуальних відмінностей. Визначений у наукових дослідженнях перелік цих відмінностей надзвичайно різноманітний, у більшості випадків відкритий. В обґрунтуванні тієї чи іншої сукупності відмінностей не виявлено узгодженості поглядів науковців. Розбіжності у поглядах вчених привели до необхідності створення такого комплексу індивідуальних відмінностей, який би відповідав авторському баченню структурно-змістової сутності індивідуальності та давав змогу здійснити розгорнутий аналіз процесу її розвитку на етапі дошкільного дитинства. Це обумовило здійснення наукового пошуку в обґрунтуванні методів дослідження та способів аналізу інформації про стан індивідуальних відмінностей, які мають свою специфіку. Доведено результатами досліджень, що ефективними методами вивчення у такому разі визнаються порівняльно-віковий та лонгitudний, а способами аналізу – номотетичний (вертикальний) та ідеографічний (горизонтальний). Основним параметром, за яким здійснюється вимірювання та оцінка індивідуальних відмінностей, вважається параметр стабільності (М.С. Єгорова, І.Е. Унт).

Причинами виникнення унікальної своєрідності людини визнається не лише факт наявності типових та індивідуальних особливостей психофізичного розвитку, а унікальне поєднання (гама) індивідуальних відмінностей, серед яких усі є одночасно типовими за змістом, але індивідуально окресленими за якісним станом. Саме за рахунок утворення такої гами відмінностей і виникає індивідуальне психологічне обличчя людини (Н.Л. Коломінський, В.С. Мерлін, Д.Ф. Ніколенко).

При розгляді змістової основи індивідуальності виникла необхідність уточнити, що саме (наявність певних властивостей, перебіг процесів або форм розгортання буття) може максимально об'єктивно свідчити про ступінь розвитку індивідуальності в широкому значенні цього слова та встановити детермінанти виникнення і збереження (або нівелювання) унікальності особистості дитини. Поштовхом і одночасно опорою при вирішенні цього питання слугували результати наукових праць, присвячених проблемі розвитку особистості, в яких йдеться про властивості, за допомогою котрих можна встановити так звану "глибину" й унікальність особистості, та які рівною мірою відображують біологічну та соціальну сутність людини (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, З.С. Карпенко, О.Л. Кононко, М.В. Савчин, Д.І. Фельдштейн).

Аналітичне вивчення критеріїв розвитку і зростання особистості зумовило необхідність пошуку та обґрунтування системи тих властивостей, процес формування яких став би визначальним для розвитку індивідуальності у широкому значенні цього слова, забезпечував створення та відстоювання індивідуально- та соціально значущих життєвих цінностей, побудову

та утримання своєрідної стратегії і тактики власного життя з урахуванням суспільних орієнтирів, здійснення цілеспрямованого свідомого впливу на себе та оточуюче середовище.

Процес творчої побудови індивідуально-окресленого життєвого шляху передбачає формування “картини світу”, в межах якого живе людина, та образу самої себе, як складової цього світу; відбиття у свідомості особистості цілісної картини життя як індивідуальної історії в часовій і просторовій перспективі та ретроспективі індивідуально-особистісного життєвого шляху; розроблення стратегії життя, планів і життєвої програми, в яких інтегруються цілі, очікування, мрії, прагнення особистості; корекцію її планів з урахуванням реальних обставин життя й особистісних можливостей, подолання кризових ситуацій як прояву суперечностей життя і “незавершеності” самої особистості (М.М. Бахтін, В.П. Зінченко, Г.М. Несен, К. Роджерс, Л.В. Сохань, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, З. Фрейд, Е. Фромм, Е. Еріксон та ін.).

На основі зазначеного вище при пошуку та обґрунтуванні системи визначальних для розвитку індивідуальності властивостей ми виходили із наступних методологічних положень: 1) *життєтворчість* як спосіб самопрограмування та творчого здійснення особистістю свого життя є унікальним надбанням людини як зрілої особистості; 2) перетворення життєвого світу здійснюється мірою поглиблення *суб'єктності*, ускладнення особистісного ставлення до себе як функції ставлення до власного життя і ставлення до інших людей; 3) усвідомлений та цілеспрямований процес життєтворчості передбачає наявність “*самовладнання*”, активізацію спроможності людини здійснювати саморегуляцію поведінки, самоаналіз та самоконтроль власних емоційних, зокрема, критичних станів, а результатом саморегуляції є виховання волі, цілеспрямованості, організованості, вміння володіти собою, довільності поведінки.

Аналіз концептуальних теоретичних положень філософського та психологічного спрямування дає підстави вважати домінантними, системоутворювальними, базовими ті властивості, сформованість яких детермінує процеси становлення суб'єктності, довільності та творчості, що сукупно забезпечує творення та досягнення індивідуально- та суспільно-значущих орієнтирів, вибір, засвоєння та втілення суспільного досвіду та передбачає внесення нового, власного, самостійно створеного продукту в життя, поведінку та діяльність (О.Г. Асмолов, М.В. Крулехт, А. Маслоу, В.С. Мерлін).

Глибинними характеристиками, які активізують процес становлення суб'єктності, творчості та довільності, виконують змістоутворювальну функцію при побудові власного життєвого шляху, забезпечують унікальність стилю діяльності, поведінки та життя, вважаємо цілепокладання, вибірковість та винахідливість. Кожна з цих властивостей несе певне функційне навантаження, доповнює та удосконалює процес розвитку індивідуальності відповідно до означених стратегічних ліній. Цілепокладання супроводжує та забезпечує становлення довільності, вибірковість – суб'єктності, а винахідливість – творчості.

Показано, що центральне місце в системі доміантних властивостей індивідуальності посідає *цілепокладання*, функцією якого є здатність до відображення змісту та характеру віддалених або більш близьких намірів людини, визначення та досягнення стратегічних орієнтирів щодо власного життя, поведінки, окремих вчинків та рішень (Є.П. Ільїн, Л.М. Собчик, Ю.М. Швалб).

Функціональним призначенням *вибірковості* є виділення, засвоєння та втілення найбільш прийнятних для людини та відповідних її можливостям засобів досягнення поставленої мети, встановлення оцінного взаємозв'язку між власними потребами, наявним особистим досвідом і можливостями та актуальними потребами і пропозиціями соціального середовища (І.С. Кон, В.А. Петровський, В.О. Татенко, Д.І. Фельдштейн).

Функцією *винахідливості* в процесі розвитку індивідуальності є забезпечення творчого внесення власноствореного продукту в зміст діяльності або результат, створення нових задумів або невідомих раніше окремих прийомів втілення своїх чи чужих намірів (П.К. Анохін, Л.С. Виготський, Н.О. Ветлугіна, В.В. Давидов, В.О. Моляко, Я.О. Пономарьов, М.О. Холодна).

Інтегрованим результуючим утворенням, в якому сукупно відображується комплекс індивідуальних відмінностей індивідуального та особистісного характеру та рівень сформованості системоутворювальних властивостей індивідуальності, виступає *індивідуальний стиль діяльності*, вироблення якого відіграє оптимізуючу та адаптивну роль в процесі життєдіяльності людини. Стиль діяльності розглядається як система різнорівневих властивостей індивідуальності, яка стосовно різних видів діяльності та рівнів індивідуальності набуває різне обличчя, але в будь-якому випадку виконує функцію ланцюжка у встановленні зв'язків між різними індивідуальними властивостями людини (В.С. Мерлін). Ядром індивідуального стилю вважається тип вищої нервової діяльності, проте його вплив не є жорстким і однозначним, більш визначальну роль відіграють особистісні та соціально-психологічні характеристики (А.Г. Ісмагілова).

Розповсюдженими є визначення індивідуального стилю діяльності як характерної для людини системи навичок, методів, прийомів, способів розв'язання завдань тієї чи іншої діяльності, які забезпечують успішне її виконання; як індивідуально-своєрідної системи психологічних засобів, до яких свідомо або стихійно звертається людина з метою найкращого врівноваження своєї типологічно обумовленої індивідуальності із зовнішніми умовами діяльності. Вважається, що комплекс індивідуальних особливостей людини може лише частково задовольняти вимогам якого-небудь виду діяльності, тому людина, мобілізуючи необхідні для роботи властивості, одночасно компенсує або долає ті, що заважають досягненню успіху (Е. Голібард, Д. Діксон, М. Джеймс, Д. Каган, Є.О. Клімов, Н.І. Пов'якель, Е.О. Салімова, Г. Уїткін, М.Р. Щукін та ін.).

На основі зазначеного вище ми розглядаємо індивідуальний стиль діяльності як таку індивідуально-психологічну характеристику, що забезпечує успішність в діяльності через спроможність до самостійної постановки та досягнення життєво-важливих цілей, здійснення адекватних для її досягнення засобів та внесення нового у зміст діяльності та застосовані засоби. Отже, типологію індивідуальних стилів діяльності доцільно встановлювати на основі сукупного вивчення стану тих базових характеристик, сформованість яких забезпечує реалізацію функцій постановки та досягнення цілей, планування, виділення в оточуючому середовищі та вибіркового засвоєння найбільш ефективних для успішного виконання діяльності засобів досягнення мети та створення нових, відмінних від раніше відомих прийомів, способів, форм, засобів її досягнення.

При розгляді процесу розвитку індивідуальності з'ясовано, що провідним на цьому шляху вважається процес індивідуалізації особистості (А. Адлер, Г. Олпорт, К. Юнг). Встановлено, що сучасні педагоги і психологи розглядають розвиток особистості у вигляді діалектичної єдності процесів соціалізації та індивідуалізації, при цьому підкреслюється, що індивідуалізація є результатом процесу соціалізації і навпаки (К.О. Абульханова-Славська, В.В. Рибалка, Д.І. Фельдштейн та інші).

Обґрунтовано положення про те, що розвиток індивідуальності відбувається гармонійно за умови забезпечення оптимального співвідношення між процесами індивідуалізації та соціалізації, емоційно-почуттєвого та когнітивного, індивідного та особистісного становлення. Дисгармонійним шляхом розвитку індивідуальності є такий, коли спрямованість акцентуїтована лише на окремих сторонах розвитку, що може призвести до особистісного викривлення, асинхронії. Дисгармонією може вважатися повільне та поступове вивільнення і все більш широке використання в житті невідповідних можливостям людини форм поведінки, реагування, регресія (Т.М. Титаренко, О.А. Шаграєва).

У нашому розумінні процес гармонійного розвитку індивідуальності поєднує у собі декілька паралельних ліній, які є взаємообумовленими, взаємопов'язаними, але одночасно своєрідними та частково автономізованими. Таким чином, процеси розвитку індивідуальності виступають як єдині, але не однорідні процеси становлення індивідних та особистісних відмінностей, формування системоутворювальних властивостей, через удосконалення яких і відбувається становлення стилю поведінки, діяльності та життя людини.

Теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури дав можливість зробити висновок про те, що в процесі розвитку індивідуальності та особистості є ряд спільних та відмінних характеристик. Єдність, паралельність цих процесів зумовлює необхідність здійснення розвивальних заходів, які мають бути спрямовані на підтримку особистості як індивідуальності. Встановлена своєрідність процесу розвитку індивідуальності передбачає виділення специфіки

побудови індивідуально орієнтованої освіти та запровадження ряду специфічних *принципів* роботи, створення спеціальних умов та застосування своєрідних засобів психолого-педагогічної діяльності.

Традиційно провідним принципом розвитку індивідуальності вважається *принцип індивідуального підходу*, запровадженню якого приділяли велику увагу видатні педагоги та психологи (О.І. Дорошенкова, В.В. Зеньківський, Н.Д. Лубенець, М. Монтесорі, Ж. Піаже, С.Ф. Русова, С. Френе). Доведено, що сутність індивідуального підходу полягає у вивченні та урахуванні педагогами індивідуальних відмінностей кожної дитини (Л.В. Занков, О.В. Запорожець, Г.О. Люблінська, Д.Ф. Ніколенко, Л.М. Проколієнко, В.О. Сухомлинський, П.Р. Чамата та ін.). Сучасними авторами підтверджено, що індивідуальний підхід полягає у гнучкому використанні педагогами інтегрованої та різноманітної системи засобів, форм, методів і прийомів навчально-виховної роботи, яка враховує цілісну картину індивідуального розвитку кожної дитини, його запровадження залежить від ряду умов (Н.І. Баглаєва, Н.А. Буняк, Я.О. Ковальчук, С.Є. Кулачківська, С.О. Ладивір, Н.С. Лейтес, Т.О. Піроженко, Т.І. Поніманська, О.В. Проскура, І.Е. Унт).

Авторська інтерпретація сутності *індивідуального підходу* полягає у диференціації та подальшій інтеграції його змісту стосовно виховної та навчальної роботи. Індивідуальний підхід у вихованні ми розглядаємо як варіативне використання педагогом системи засобів, форм, методів і прийомів виховної роботи, спрямованої на виховання особистісних якостей. Індивідуальний підхід у навчанні передбачає поширення діапазону вимог до змісту та якості засвоєння навчального матеріалу, зміну питомої ваги фронтальних та індивідуальних форм організації навчальної діяльності на користь останніх, варіюванні темпів оволодіння програмовим матеріалом, регламентації допомоги, що надається дітям.

Індивідуалізація освіти нами розглядається як більш широке поняття, аніж індивідуальний підхід, розуміється як особливий напрямок психолого-педагогічної роботи, як спрямованість навчально-виховного процесу на забезпечення цілісного та гармонійного розвитку індивідуальності дитини у широкому значенні цього слова. На нашу думку, індивідуалізація освіти передбачає запровадження цілого ряду принципів та створення сприятливих умов для збереження і підтримки індивідуальної своєрідності кожної дитини, забезпечення максимально ефективного індивідуального та особистісного розвитку, вироблення дитиною власного стилю діяльності, поведінки та життя.

У другому розділі “**Концепція експериментального дослідження проблеми розвитку індивідуальності дитини 3-7 років**” розкрито вихідні наукові положення та логіку експериментальної роботи, принципи вивчення та розвитку індивідуальності дитини 3-7 років, обґрунтовано комплекс індивідуальних відмінностей та показники їх становлення у дитини 3-7

років, своєрідність формування системоутворювальних властивостей індивідуальності на цьому віковому етапі, критерії, показники та параметри їх вивчення. Представлено методику вивчення розвитку індивідуальності дитини 3-7 років у двох напрямках: через вивчення системи опосередкованих впливів на цей процес та безпосереднє з'ясування особливостей, закономірностей та детермінант розвитку індивідуальності дитини цього віку. Проаналізовано результати експериментального дослідження соціокультурної ситуації розвитку індивідуальності дошкільника в педагогічному процесі дошкільного закладу.

При визначенні **концептуальних засад констатувального етапу** дослідження з'ясовано, що індивідуальності, як своєрідному утворенню, притаманна власна динаміка та темпи розвитку, власна схильність до наслідування та сприйняття, засвоєння та вироблення нових ставлень та цінностей, які стосуються як біологічного так і соціального в житті людини. Тож, якщо вивчається не структура життєвого шляху середньостатистичного індивідуума, а унікальна біографія індивідуальності, об'єктивні дані необхідно доповнювати суб'єктивними, а вікові закономірності розглядати у діапазоні індивідуального.

Отже, специфічною відмінністю при вивченні процесів розвитку індивідуальності є те, що в процесі такого вивчення необхідно поєднувати виявлення типового (еталонного) та унікального, своєрідного. Встановлення невідповідностей еталонним нормативам окреслює ті аспекти розвитку дитини, які можуть стати змістовою основою для створення індивідуальних варіантів розвитку або пошуку дієвих шляхів та засобів психолого-педагогічних впливів.

На основі зазначеного виникла необхідність поглибленого аналізу дихотомії “норма-аномалія”. У ряді праць нормальне розглядається як середньостатистичне та загальнопоширене; як відсутність аномального; як набуття родової людської сутності та її самореалізація. При цьому розрізняють середньостатистичні, соціокультурні та індивідуально-особистісні норми, вважається, що найбільш ефективним є підхід, при якому здійснюється урахування усіх трьох типів норм та вміння працювати у відповідності з їх комплексом (Б.С. Братусь, М.В. Єрмолаєва, О.А. Шаграєва). Наголошується, що нормою має бути не те середнє, що є (або стандартне), а те найкраще, що можливе у конкретному віці для конкретної дитини при відповідних умовах (В.І. Слободчиков, Є.І. Ісаєв).

На підставі презентованих вище положень норму розвитку індивідуальних відмінностей ми розглядаємо як певний діапазон високого рівня, межі якого суттєво визначаються індивідуальними можливостями кожної дитини та індивідуально-значущими умовами її розвитку. Такий підхід вважаємо найбільш конструктивним, оскільки він дозволяє здійснити комплексне урахування середньостатистичного, типового, але при цьому відійти від розуміння середнього як “сірого”, невиразного, шаблонного.

Концепція діагностичної роботи передбачала орієнтацію на такі фундаментальні положення психологічної науки: *положення про цілісне (комплексне) вивчення дитини*, яке зобов'язує враховувати усі якісні показники, отримані про дитину фахівцями різних профілів (педагогами, психологами, медиками, дефектологами) та їх подальшу спільну роботу щодо аналізу отриманих відомостей та вироблення єдиної стратегії навчально-виховної роботи (Б.Г. Ананьєв, Г.С. Костюк); *положення про динамічне вивчення дитини*, згідно з яким при обстеженні важливо враховувати не тільки наявні особливості розвитку, але і потенційні можливості, які визначають “зону найближчого розвитку” (Л.С. Виготський); *положення про кількісно-якісний підхід* до оцінювання результатів вивчення особливостей розвитку дитини. При такому підході враховується не тільки кінцевий результат діяльності, а і вибрані дитиною способи, раціональність дій та рішень, логічна послідовність операцій, наполегливість та ін.

Вихідним теоретичним положенням при створенні комплексної системи розвивально-корекційної роботи стало положення про те, що необхідною умовою розвитку психологічних систем є наявність суперечностей (конфліктної або гармонійної взаємодії) між адаптивними формами активності цих систем, спрямованих на реалізацію родової програми, і проявами активності елементів цих систем, які несуть індивідуальну мінливість. Суперечності між мотивами діяльності індивідуальності можуть бути розв'язані або за допомогою “внеску” мотивів індивідуальності, її цінностей і продуктів життєдіяльності в родову програму системи, або різних перебудов мотивів індивідуальності в процесі взаємодії з соціальною спільнотою (О.Г. Асмолов). Так чи інакше, але саме наявність суперечностей актуалізує необхідність розв'язання проблеми або шляхом перебудови власних мотивів або шляхом включення їх до родової програми індивідуальності і спонукає до розвитку.

Враховуючи дані попереднього аналізу, ми вважали за необхідне при здійсненні розвивальної та корекційної роботи керуватись такими фундаментальними положеннями психологічної науки: *положення про соціально значуще середовище*, яке полягає у розумінні того, що здійснення формувальних заходів неможливе без впливів на значуще для дитини соціальне оточення (Г.О. Люблінська, В.М. Мясичев та ін.); *положення про діяльнісний підхід*, яке передбачає керування провідною діяльністю (Г.С. Костюк, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн); *положення про роль емоцій у вихованні* (В.К. Вилюнас, К. Роджерс, В. О. Сухомлинський, П.М. Якобсон та ін.); *положення про варіативність розвитку*, що обґрунтовує необхідність створення варіативних освітніх програм, в яких враховується комплекс індивідуальних особливостей дитини (В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, Л.В. Занков).

На підставі зроблених нами висновків виділено провідні принципи розвитку індивідуальності: принцип індивідуального підходу, принцип гуманістичної спрямованості, принцип оптимального співвідношення процесів розвитку та саморозвитку, біологічного та

соціального, принцип цілісності, інтегрованості дитячої індивідуальності, принцип поєднання соціального та індивідуального, принцип варіативності.

Обґрунтовано необхідний для вивчення комплекс індивідуальних відмінностей, який розподілявся на два рівнозначних, але не гомогенних блоки. Першим у ньому виступали індивідуальні відмінності індивідуального (формального, біологічного, об'єктивного) значення. До них віднесено вік, стать, фізичний стан, темперамент, задатки і здібності. У другому блоці індивідуальних відмінностей, які з'являються пізніше, але є не менш значущими, ніж індивідні, виокремлено особистісні. Їх групування відбувалось за сферами самосвідомості, потребоно-мотиваційною, емоційно-вольовою, пізнавальною та соціально-етичною.

У ході теоретичного аналізу вивчення змістового аспекту індивідуальності дитини 3-7 років зумовило розгляд її сутності через з'ясування закономірностей формування системоутворювальних властивостей, якими визначено цілепокладання, вибірковість та винахідливість. Саме тому у цьому розділі визначено своєрідні для кожної із детермінуючих процес розвитку індивідуальності властивостей критерії та показники, обґрунтовано спільні для них параметри вимірювання, які дозволяють уніфіковано оцінити різні за своїм змістовим наповненням властивості (параметри сталості, вираженості та завершеності).

Показано, що провідне значення для розвитку індивідуальності дитини 3-7 років має формування цілепокладання як здатності до постановки та досягнення життєво-значущих цілей, критеріями якого визначено: вміння самостійної постановки мети, планування конкретних дій щодо її досягнення, наявність позитивно-емоційної мотивації, соціальної значущості мети, адекватне оцінювання своїх можливостей та ресурсів, реалістичність та результативність дій.

Суттєвого значення набуває вибірковість як здатність дитини-дошкільника до оцінювання та засвоєння соціального досвіду, критеріями якої виступили: спроможність зробити власний вибір, аргументовано та коректно його відстоювати, адекватність вибору поставленій меті, спрямованість вибору, його відповідність власним інтересам та загальногруповим цінностям.

Поява унікальності, особливості поведінки значною мірою залежить від розвиненості винахідливості як здатності до створення нового, генерування новизни. Критеріями винахідливості визначено: оригінальність ідей, задумів, рішень, дій, прояви ініціативи у пошуку шляхів виконання завдання, вміння адекватно оцінити своєрідність продукту діяльності, визначити його відмінність від запропонованих зразків, легкість при досягненні нестандартності, відмінності від запропонованих зразків.

Вище зазначено, що проведення діагностичної роботи в ході констатувального експерименту розгорталося у таких напрямках: вивчення соціокультурної ситуації та з'ясування вікових та індивідуальних темпів розвитку індивідуальності дитини 3-7 років. Методика констатувального експерименту передбачала використання варіативної моделі діагностичної

роботи, кожен компонент якої забезпечував досягнення загальної мети, але зміст, обсяг та глибинна насиченість отриманої інформації була різною.

У ході першого напрямку з'ясовувались особливості психолого-педагогічної роботи з розвитку індивідуальності дитини в дошкільних навчальних закладах, в умовах сімейного виховання та встановлювався характер взаємодії між педагогами та батьками. Методика роботи у даному напрямку передбачала проведення анкетування педагогів, спрямоване на визначення їх ставлення до проблеми розвитку індивідуальності дитини, індивідуалізованого виховання і навчання; анкетування, спрямоване на виявлення гальмівних чинників, які ускладнюють цю роботу; анкетування, спрямоване на з'ясування компетентності педагогів у питаннях розвитку індивідуальності дитини 3-7 років; спостереження за діяльністю вихователів з метою виявлення реального стану практичної діяльності та стилю їх роботи з урахуванням спрямованості на розвиток індивідуальності дошкільника. Анкетування батьків давало підставу виявити їх ставлення до проблеми індивідуалізованої освіти, встановити їх компетентність у напрямі розвитку індивідуальності дитини 3-7 років, а спостереження та індивідуальні бесіди надавали інформацію про існуючі у сім'ях стилі сімейного виховання з урахуванням спрямованості на гармонійний або дисгармонійний розвиток індивідуальності дитини. При вивченні особливостей взаємодії педагогів та батьків були використані наступні методи: спостереження за взаємодією між педагогічним персоналом та батьками, анкетування, в ході якого здійснювалось самооцінювання роботи педагогами та анкетування батьків.

Другий напрямок діагностичної роботи дав змогу з'ясувати закономірності, динаміку формування системоутворювальних властивостей та провідні тенденції становлення індивідуальних відмінностей дитини 3-7 років. Методика роботи у цьому напрямку передбачала проведення цілеспрямованих спостережень за дітьми з метою вивчення стану цілепокладання, вибіркості та винахідливості, бесід з дітьми, моделювання експериментальних ситуацій, проведення тесту Торренса та програми обсерваційного вивчення комплексу індивідуальних відмінностей, які доповнювались бесідами з батьками та педагогами. Результати вивчення особливостей розвитку кожної дитини відображувались в її "Історії індивідуального розвитку".

У цьому розділі також представлено аналіз експериментальних даних про особливості соціокультурної ситуації розвитку індивідуальності дитини від 3 до 7 років. Констатовано, що виявлені на той час тенденції побудови навчально-виховної роботи за кількісними та якісними показниками не доцільно було вважати досить ефективними для гармонійного розвитку індивідуальності дитини 3-7 років. Зазвичай в педагогічному процесі здійснювався *фронтальний* (42%), *парціальний* (28%) або *групоцентричний* (26%) стиль спілкування з дітьми. Стиль спілкування лише 4% педагогів було віднесено до досить ефективного, *індивідуалізованого*.

Зазначено, що гальмування ідеї індивідуалізації освіти відбувалось унаслідок ряду об'єктивних причин, серед яких основною педагоги вважають відсутність необхідних для цього знань (40%).

На основі аналізу якісно-кількісних даних, отриманих в процесі вивчення особливостей соціокультурної ситуації в сім'ях дітей 3-7 років, виділено такі стилі сімейного спілкування: *гармонійний, парціальний та дисгармонійний*. Встановлено, що лише незначна частина батьківської громади спроможна забезпечити гармонійний розвиток індивідуальності дитини (14, 5%). У більшості сімей відзначено схильність до парціального стилю виховання (74, 5%), в якому лише частково задовольняються потреби дитини, неповною мірою враховуються її індивідуальні відмінності, турбота про розвиток визначальних для розвитку індивідуальності властивостей проявляється епізодично. У значній кількості сімей виявлено спрямованість на дисгармонійний розвиток індивідуальності дитини (11%). Недостатньо позитивним виявився характер взаємодії, що склався між педагогами та батьками вихованців дітей 3-7 років.

Отже, виявлені в ході цієї частини констатувального етапу дослідження емпіричні дані зумовили необхідність проведення спеціальної роботи, спрямованої на покращення соціокультурної ситуації розвитку індивідуальності дитини 3-7 років шляхом підвищення психолого-педагогічної компетентності педагогів та батьків і зміцнення позитивної взаємодії між ними.

У третьому розділі “Аналіз результатів емпіричного дослідження особливостей та умов розвитку індивідуальності дитини 3-7 років” представлено експериментальні дані про динаміку та закономірності формування системоутворювальних властивостей індивідуальності дошкільника та найбільш ефективні умови цього процесу, охарактеризовано провідні тенденції становлення індивідуальних відмінностей дитини цього віку, представлено інтегрований номотетичний та ідеографічний аналіз сукупності усіх отриманих про кожну дитину даних в індивідуально-окресленому діапазоні та представлено теоретико-експериментальну модель розвитку індивідуальності дитини 3-7 років.

У ході *першого етапу цієї частини дослідження*, присвяченого вивченню особливостей формування системоутворювальних властивостей індивідуальності дитини 3-7 років, встановлено, що дані властивості у значної кількості досліджуваних знаходяться на низькому (21%) або середньому рівні (70%) розвитку. Лише у 9% досліджуваних стан системоутворювальних властивостей віднесено до високого рівня розвитку. Окрім цього, відзначено тенденцію до нерівномірності у стані розвитку окремих властивостей. Так, у однієї групи дітей стан системоутворювальних властивостей характеризується гармонійністю (рівномірністю, збалансованістю) і оцінюється приблизно однаковими балами за ступенем розвитку (високим, середнім або низьким). У другій групі дітей стан системоутворювальних

властивостей суттєво різняться за рівнем розвитку і оцінюється різними балами, що зумовлює необхідність урахування виявлених тенденцій при побудові системи формувальних заходів.

Констатовано, що визначальними для активізації системоутворювальних властивостей індивідуальності є умови, в яких відбувається процес постановки та досягнення мети, вибору, прийняття рішення, планування, творення нового. Соціально-психологічні умови суттєво впливають на характер емоційної реакції дитини, активізують чи нейтралізують прояви наполегливості та вольових зусиль, творчості, визначають зміст виборів, отже впливають на якість та результативність дій.

Загальною метою *наступного етапу дослідження* стало виявлення провідних тенденцій становлення індивідуальних відмінностей у дитини 3- 7 років. Результати експериментальної роботи показали, що по мірі дорослішання дітей збільшується кількість тих малюків, стан індивідуальних відмінностей яких можна вважати досить стабільним (від 4% до 24% відповідно) та майже вдвічі зменшується кількість тих, стан відмінностей котрих оцінено як нестабільний (від 34% до 16%). Найбільшою виявилась кількість тих дошкільників, стан відмінностей яких було віднесено до недостатньо стабільного (у молодшому дошкільному віці – 62%, а у старшому – 60%). При цьому майже третина серед них виявила ознаки асинхронного розвитку (30% молодших та 28% старших) і приблизно така ж кількість – ознаки мінливості, непослідовності у стані індивідуальних відмінностей (32% в обох вікових групах). Отже, значній кількості дітей 3-7 років притаманні такі закономірності розвитку, як непослідовність, нерівномірність, асинхронія, низькі показники стану індивідуальних відмінностей, що потребує диференційованого урахування в процесі формувальних заходів.

У ході даного етапу констатувального дослідження встановлено, що стан відмінностей кожної дитини дошкільного віку характеризується суттєвими розбіжностями як у віковому, так і в індивідуально-окресленому вимірі, що є важливим свідченням їх мінливості, нестійкості, поступового вікового дозрівання та стабілізації. Упродовж молодшого дошкільного віку найбільш інтенсивно відбуваються процеси стабілізації індивідуальних відмінностей, а впродовж старшого дошкільного віку – особистісних, темпи стабілізації індивідуальних при цьому уповільнюються.

У процесі нормального вікового розвитку дитини 3-7 років відбувається підвищення якості індивідуальних відмінностей, їх упорядкування, вирівнювання, поступова стабілізація за обома напрямками, перетворення у стійкі цілісні, інтегровані (але не гомогенні) структури. Все ж, за наявності у значної кількості дітей природних позитивних змін у стані відмінностей, які зумовлені їх дорослішанням, виявлено велику кількість дошкільників, особливості розвитку яких або за сукупністю характеристик або окремими проявами потребують диференційованої психолого-педагогічної допомоги.

Метою *завершального етапу роботи* стало проведення інтегрованого аналізу стану індивідуальних відмінностей та системоутворювальних властивостей індивідуальності та вироблення на цій основі типології стилів поведінки дітей 3-7 років. При побудові типології ознак гармонійно розвинутої індивідуальності ми користувалися інтегрованими даними про особливості розвитку кожної дитини за такими характеристиками: стан індивідуальних відмінностей; стан системоутворювальних властивостей індивідуальності. Підсумкове оцінювання даних відбувалось шляхом аналізу результатів обстеження, відображених в “Історії індивідуального розвитку” кожної дитини.

Встановлено, що високий (*стабільно-гармонійний*) рівень розвитку індивідуальності характеризується стабільністю індивідуальних відмінностей за обома базовими конструктами та високим рівнем системоутворювальних властивостей. Середній рівень розвитку індивідуальності характеризується середнім рівнем стабільності індивідуальних відмінностей та системоутворювальних властивостей (*нестабільно-гармонійний тип*) або суттєвими розбіжностями в оцінках за різними характеристиками (*асинхронний тип*). Низький рівень розвитку індивідуальності характеризується нестабільністю індивідуальних відмінностей та низьким рівнем розвитку системоутворювальних властивостей (*дисгармонійний тип*).

Кількісно-якісний аналіз інтегрованих даних засвідчив, що при оцінюванні особливостей розвитку малюків за ознаками гармонійно-розвинутої індивідуальності, кількість дітей як молодшого, так і старшого дошкільного віку із найвищими показниками (стабільно-гармонійний тип) є досить невеликою (14%). Найбільшою виявилась підгрупа дітей із середніми показниками (нестабільно-гармонійний та асинхронний тип), яких виявилось 62%. Досить великою як молодшому, так і у старшому дошкільному віці опинилась підгрупа дітей із ознаками дисгармонійного розвитку (24%), що потребувало активізації психолого-педагогічної роботи з урахуванням цих результатів.

Якісний аналіз інтегрованих даних, що характеризують стиль діяльності та поведінки дитини 3-7 років за параметром стабільності, показав, що серед загальної кількості дітей виділяються ті, які схильні до наслідування, суттєвої модифікації свого стилю залежно від вимог соціального середовища або до утримання відмінних, неповторних, незвичних, інколи неприйнятних для оточуючих особливостей поведінки. Виділено такі стилі поведінки дітей 3-7 років: стабільно-уніфікований (“Я такий, як усі”), нестабільно-приспосувальний (“Я такий, як вам хочеться”) та стабільно-своєрідний (“Я такий, який я є”).

На основі підсумкового аналізу теоретико-експериментальних даних у контексті інтегрованого підходу до вивчення особливостей розвитку індивідуальності, нами створена модель розвитку індивідуальності дитини 3-7 років (рис.1).

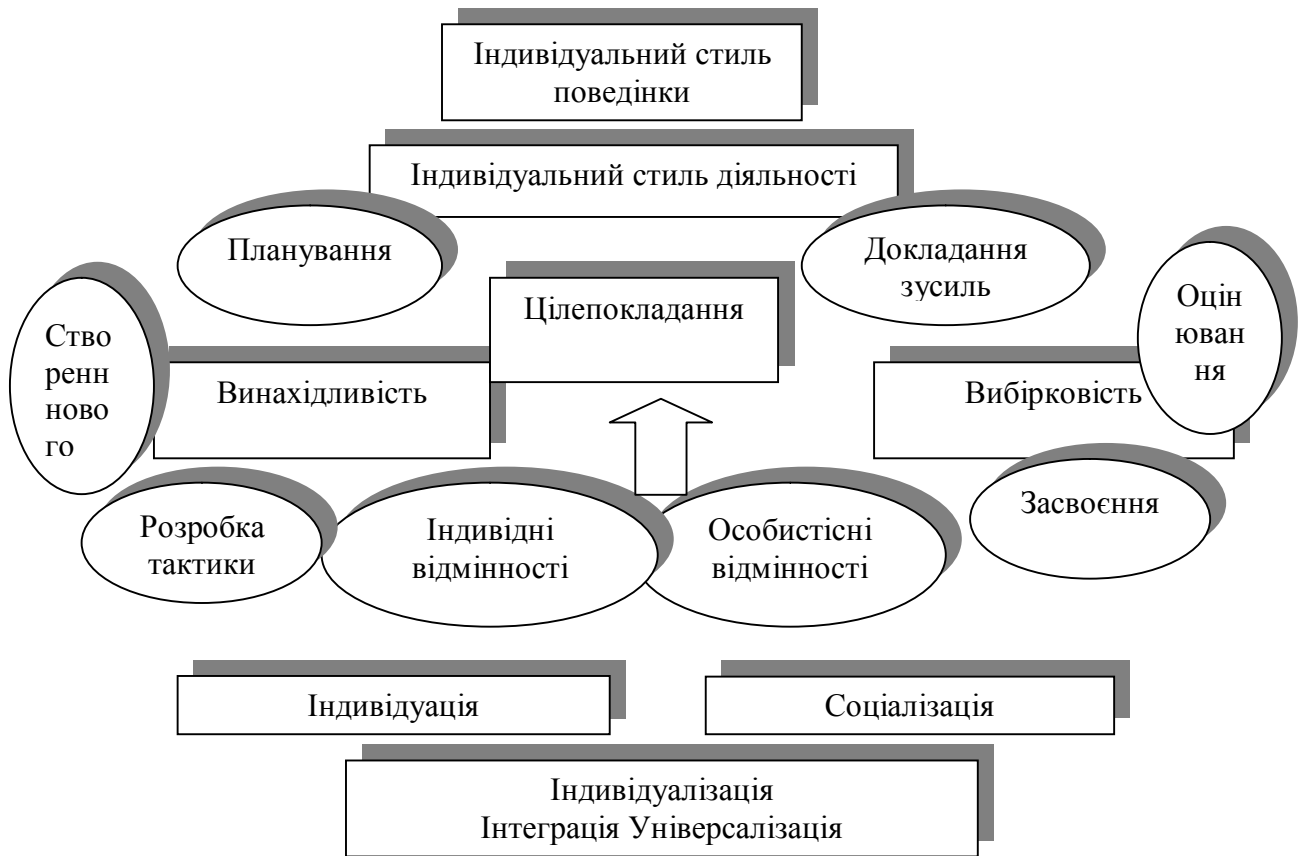

Рис. 1. Модель розвитку індивідуальності дитини 3-7 років

У моделі зафіксовані компоненти, що стають складниками цілісного процесу формування індивідуального стилю діяльності, стилю поведінки, формуванні плану життя, підкреслена взаємозалежність стану індивідуальних відмінностей та їх взаємозв'язок із рівнем системоутворювальних властивостей індивідуальності. Центральним, стрижневим утворенням представленої моделі є структурно-змістова сутність індивідуальності, що виникає на перетині двох базових конструктів індивідуальності та відображує сукупність відмінностей індивідного та особистісного блоку. Нижче від вихідної моделі розташовані змістові характеристики стадіальності розвитку індивідуальності дошкільника, які ґрунтуються на основі визначальних для кожної із базових підсистем процесів – індивідуалізації (для індивідних відмінностей), соціалізації (для особистісних) та індивідуалізації (для індивідуальності як комплексу індивідуальних відмінностей), інтеграції й універсалізації (для інтегральної індивідуальності). Вище від вихідного утворення представлено ті властивості, через збалансоване формування яких відбувається досягнення результативності у процесі розвитку інтегральної індивідуальності та їх функціональне навантаження.

У четвертому розділі “Технологія розвитку індивідуальності дитини 3-7 років” розкрито загальну сутність освітньої технології та охарактеризовано технологію розвитку індивідуальності дошкільника. У цьому ж розділі представлені результати оцінювання ефективності запровадженої у практику дошкільної освіти технології розвитку індивідуальності дитини.

Основою створення технології розвитку індивідуальності стало виділення тих структурних компонентів, сукупність яких складає систему освітньої діяльності: цільового, стимулюючо-мотиваційного, операційно-діяльнісного, контрольно-регулюючого і оцінно-результативного (Ю.К. Бабанський). Саме у відповідності до такої структури і розглядалась нами технологія розвитку індивідуальності дитини 3-7 років у педагогічному процесі дошкільного навчального закладу.

У *цільовому* компоненті індивідуалізованого виховання і навчання увага спрямовувалась на забезпечення умов для розвитку і саморозвитку кожної дитини з урахуванням її унікальної своєрідності, максимально повної гармонізації індивідуальних відмінностей, активізації внутрішніх потенційних ресурсів суб'єктності, творчості та волі, що є основою формування індивідуального стилю поведінки, діяльності та життя, який є значущим для самої дитини та стає важливим для інших людей.

Мотиваційно-стимулюючий компонент передбачав створення позитивно-емоційної атмосфери прийняття, підтримки та поваги до відмінностей кожної дитини, урахування дитячих побажань, інтересів, проектів, планів, запитів, можливостей при визначенні педагогічних цілей та завдань.

У *змістовому* компоненті індивідуалізованої дошкільної освіти здійснювалось включення тем, пов'язаних із власними переживаннями дитини у відповідності до її уподобань, інтересів, минулих вражень, планів щодо майбутнього життя, намірів, творчих та емоційно-почуттєвих можливостей. При цьому зміст освітньої діяльності узгоджувався з планами та побажаннями батьків вихованців. Окрім цього, в індивідуалізованій моделі дошкільної освіти відбувалась зміна акцентів у виборі форм навчальної роботи (від фронтальних до підгрупових та індивідуальних) та змістового наповнення навчально-виховного процесу, яке стало варіативним, багаторівневим та багатоскладовим.

Операційно-діяльнісний компонент в технологічній моделі індивідуалізованої дошкільної освіти передбачав відмову від зловживання методами прямого фронтального впливу та орієнтував педагогів на забезпечення індивідуальної взаємодії з дітьми шляхом збільшення питомої ваги методів самостійної практичної діяльності малюків, спільний вибір завдань, визначення змісту роботи, ведення емоційно-насичених діалогів та полілогів, читання художньої літератури, спостереження, пошуково-дослідницьку діяльність, експериментування тощо.

Відбувалась зміна у ролі та функційному навантаженні різних видів наочності – збільшення питомої ваги роздавального, індивідуально підбраного, зменшення демонстраційного, однакового для всіх за кількістю і змістом, безальтернативного матеріалу.

Контрольно-регулюючий компонент передбачав мінімізацію зовнішнього оцінювання при збереженні позитивного мотивування та систематичне стимулювання внутрішнього (самооцінювання) шляхом створення умов для самопорівняння дітьми результатів діяльності, вчинків, окремих дій.

Формувальна робота з розвитку індивідуальності дітей 3-7 років здійснювалась за такими напрямками:

1) створення умов опосередкованого впливу на процес розвитку індивідуальності, що передбачало підвищення психологічної компетентності педагогів та батьків, покращення їх взаємодії між собою, переорієнтацію стилю спілкування дорослих з дітьми від фронтального до індивідуалізованого, забезпечення атмосфери взаєморозуміння, поваги до дитячої унікальності, створення та запровадження варіативних освітніх програм;

2) запровадження системи засобів, спрямованих на розвиток системоутворювальних властивостей індивідуальності, що досягалось шляхом насиченості повсякденного життя дітей виховними психологічними ситуаціями відповідного змісту.

Реалізація першого напрямку здійснювалась у ході підготовки та перепідготовки дошкільних працівників, що відбувалась на базі КМПУ імені Б.Д. Грінченка та НПУ імені М.П. Драгоманова, при проведенні різних форм науково-методичної роботи з педагогічними працівниками дошкільного профілю (семінари, круглі столи, творчі групи, тренінги, індивідуальні консультації), у ході консультативної роботи з батьками вихованців, під час виступів на батьківських зборах.

Багатьма сучасними вченими обґрунтовується думка про те, що оволодіння майбутніми педагогами теоретичними знаннями передбачає їх включення в процес активного творення інформації (Л.В. Долинська, Л.А. Петровська, Н.І. Пов'якель, В.А. Семиченко, Н.В. Чепелева та ін.). Це можливо за умови, коли поняття виступає не як предмет споглядання, пасивного сприймання, а як знаряддя досягнення актуальних для педагога цілей, як спосіб розв'язання прийнятих ним та усвідомлюваних завдань. Найбільш послідовно і повно це може бути досягнуто в ситуації практичної дії, мета і спосіб здійснення якої мають об'єктивні характеристики і контролюються предметними результатами. Ці положення стали психологічним підґрунтям до побудови системи роботи з педагогами та батьками, визначили методiku роботи з ними, яка базувалась на застосуванні методів активного навчання, емоційному співпереживанні, самооцінюванні, аналізі власних дій та вчинків, рефлексії,

створенні ситуацій вибору, планування, прийняття рішень, постановки і досягнення мети, створення нового, тощо.

При розробці варіативних освітніх програм виділено такі їх типи – загальна (для дітей з нормативними характеристиками стану індивідуальних відмінностей) та індивідуалізована (для дітей з виключними характеристиками стану індивідуальних відмінностей).

Програма для дітей з еталонними характеристиками стану індивідуальних відмінностей була зорієнтована на вироблення загальних рекомендацій щодо урахування закономірностей їх становлення та здійснення відповідної диференціації у повсякденній виховній та навчальній роботі.

Науково-методичні рекомендації щодо проведення *виховної роботи* спрямовувались на урахування різних аспектів індивідуального та особистісного розвитку дітей і розподілялись на 10 варіантів: 1) програма урахування вікових особливостей; 2) програма урахування статевої належності; 3) програма урахування особливостей фізичного розвитку; 4) програма урахування здібностей та інтересів; 5) програма урахування типу вищої нервової діяльності; 6) програма урахування особливостей розвитку самосвідомості; 7) програма урахування особливостей соціально-етичного розвитку; 8) програма урахування особливостей емоційно-вольового розвитку; 9) програма урахування особливостей потребово-мотиваційного розвитку; 10) програма урахування особливостей пізнавального розвитку. Втілення даних програм відбувалось у відповідності до результатів попереднього вивчення стану індивідуальних відмінностей, притаманних індивідуальному психологічному обличчю кожної дитини 3-7 років. Так, у разі виявлених ускладнень, асинхроній, нестабільності у певній сфері здійснювалась поглиблена робота саме у цьому напрямі, що і визначало основний зміст варіантів педагогічної роботи вихователів.

При створенні програми розвивальної роботи для дітей з еталонними характеристиками стану індивідуальних відмінностей особливим напрямом стало забезпечення індивідуалізації у ході *навчальної роботи*. Це питання розроблялось багатьма вченими, які наголошували на необхідності диференціації навчального змісту, поширенні питомої ваги індивідуальних форм навчальної роботи (Т.С. Комарова, О.С. Ушакова, О.О. Фунтікова, О.П. Усова та ін.). Основними формами індивідуалізації навчання виступили: 1) оволодіння навчальним змістом в індивідуальному темпі, прискореному (у випадках акселерації розвитку) або уповільненому (у випадках гальмування розвитку); 2) внутрішньогрупова індивідуалізація навчальної роботи; 3) комплектація дітей на основі окремих характеристик або їх комплексу для навчання за різними навчальними планами або програмами.

Наступна програма формувальних заходів (індивідуалізована) була розрахована *на дітей з виключними характеристиками* у стані індивідуальних відмінностей. Організаційний аспект цієї

програми значною мірою було реалізовано за допомогою розробки індивідуалізованих освітніх програм. У структурі запропонованої нами програми найбільша увага приділяється формуванню індивідуально-актуальних для кожної дитини виховних і навчальних завдань, визначенню нетипових, виключних форм роботи, нестандартних психолого-педагогічних умов, плануванню роботи по створенню варіативного облаштування. Особлива увага звертається на прогноз у розвиткові дитини та очікувані результати, орієнтовні терміни їх появи.

Другим напрямом формувальної роботи стало обґрунтування, розробка, апробація та запровадження системи засобів формування системоутворювальних властивостей індивідуальності дитини 3-7 років. Сконструйовано варіативні програми і на цьому етапі роботи – *основну*, розраховану на рівномірний цілеспрямований розвиток комплексу зазначених властивостей та *додаткову*, реалізація якої передбачала поглиблене формування певної властивості.

При створенні основної програми формування системоутворювальних властивостей індивідуальності ми спиралися на ряд науково-експериментальних робіт, присвячених вивченню особливостей формування у дитини 3-7 років образу самої себе, в яких доведено, що образ “Я” являє собою діалектичну сукупність когнітивно-афективної інформації дитини про себе, відображуючи єдність певних структурних, функціональних та емоційних компонентів (М.І. Лісіна, А.І. Силвестру, С.П. Тищенко та ін.).

Образ “Я” дитини розвивається в умовах її взаємодії з предметним світом та оточуючими людьми. Саме тому в якості визначальних чинників формування у дитини образу самої себе виступає її *індивідуальний досвід* та *досвід спілкування* з іншими людьми. На підставі вищесказаного ми вважали найбільш ефективними засобами формування системоутворювальних властивостей індивідуальності ті, що забезпечують *набуття дитиною певного індивідуального досвіду* шляхом систематичного вправління у визначенні та досягненні цілей, здійсненні та поясненні виборів, пошуку та обґрунтуванні нестандартних рішень, плануванні повсякденної діяльності, переживанні власного успіху, самооцінювання.

Внаслідок цього основним змістом експериментальної роботи на даному етапі стало забезпечення насиченості повсякденного життя дітей *виховними психологічними ситуаціями*, які комплексно актуалізують системоутворювальні властивості індивідуальності, забезпечують їх максимальну задіяність та призводять до поступового удосконалення. Такими виступили ситуації вибору, прийняття рішень, планування, обговорення, постановки та досягнення мети, розв’язання винахідницьких та проблемних завдань, успіху, визнання, самооцінювання, апперцепції.

Оскільки у значної кількості дітей виявлено суттєву розбіжність у стані окремих властивостей, окрім комплексної та рівномірної активізації системоутворювальних властивостей

індивідуальності (основна програма формувальної роботи з цього напрямку), нами планувалась реалізація додаткової програми, спрямованої на поглиблене диференційоване формування тих чи інших властивостей індивідуальності. Урахування цих особливостей здійснювалось перш за все шляхом диференційованого створення виховних психологічних ситуацій найбільш доцільного для кожної дитини змісту. Але додаткова програма передбачала також і проведення спеціальної поглибленої роботи з формування певної властивості, яка відбувалась за допомогою створення ігрових ситуацій на відповідну тематику.

На заключному етапі дослідження основним завданням було визначення ефективності експериментальної технологічної системи розвитку індивідуальності дитини 3-7 років. Проведене на контрольному етапі дослідження вивчення результатів проведеної роботи показало наявність суттєвих зрушень, що виникли в обох напрямках і підтверджуються статистичними розрахунками.

Оцінювання змін, які відбулися у соціокультурному оточенні дитини у напрямі розвитку індивідуальності дітей 3-7 років довело, що підвищення компетентності дорослих у вказаному питанні позитивно вплинуло не лише на поширення кола необхідних знань, але і на формування актуальних властивостей особистості, покращення їх взаємодії один з одним, переорієнтацію стилю спілкування з дітьми від безособового, фронтального, уніфікованого до індивідуально-окресленого, вдумливого, уважного. Суттєвим результатом запровадженої технології став розвиток у педагогів деяких специфічних та професійно-важливих характеристик: формування переконань у важливості систематичної та цілеспрямованої роботи з розвитку індивідуальності дитини 3-7 років; підвищення уважності до особливостей індивідуального розвитку кожної дитини; формування спостережливості, планомірності, цілеспрямованості дій; активізація творчого потенціалу; зміцнення кооперативності фахівців різного профілю; підвищення рівня рефлексивного самоаналізу та аналізу, відкритості, природності поведінки, самостійності; зростання самоповаги, упевненості, позитивної самооцінки, доброзичливості при оцінюванні індивідуальних особливостей вихованців та їх родин.

Наслідком цього стали позитивні зрушення у *стилі повсякденного спілкування педагогів з дітьми*. У ході контрольного експерименту виявлено яскраво виражену тенденцію до збільшення кількості тих педагогів, стиль спілкування яких змінився від фронтального до парціального, групоцентричного або індивідуалізованого (табл. 1).

Порівняльний аналіз стилів педагогічного спілкування

Стилі	Індивідуалізовані		Групоцентричні		Парціальний		Фронтальний	
	Кільк.	У%	Кільк.	У%	Кільк.	У%	Кільк.	У%
Етапи								
Конст. етап <i>n</i> =278	11	4	72	26	78	28	117	42
Контр. етап <i>n</i> =275	38	14	93	34	88	32	56	20

Статистичні дані, представлені в таблиці (де *n* – кількість досліджуваних), засвідчують, що кількість вихователів, які здійснюють індивідуалізований стиль спілкування з дітьми, зростає більше, ніж утрічі (4% на констатувальному етапі дослідження, 14% – на контрольному); групоцентричний – майже на третину (від 26% до 34% на контрольному етапі); парціальний – на 4% (від 28% до 32%). Суттєво зменшилась кількість вихователів, які здійснюють фронтальний стиль спілкування з дітьми (від 42% на констатувальному до 20% на контрольному етапі дослідження). Підтвердженням значущості виявлених змін щодо стилів спілкування з дітьми стали розрахунки коефіцієнта кореляції Пірсона (*r*). Результати підрахунку показали наявність статистично значущих змін у стилях педагогічного спілкування з дітьми, оскільки коефіцієнт кореляції (*r*) у цьому разі становить 0,3894.

Високоєфективною виявилась і система формувальних заходів, спрямованих на корекцію стилів сімейного спілкування з дітьми: зафіксовані позитивні зрушення в стратегії поведінки батьків щодо зняття невідповідних можливостям дитини обмежень, урахування її відмінностей, проявах поваги до дитячих побажань, потреб та можливостей, наданням можливості вибору. Сукупні порівняльні дані щодо розподілу різних стилів сімейного спілкування на етапі констатувального та контрольного експериментів представлені у таблиці 2.

Порівняльний аналіз стилів сімейного спілкування

Стилі	Гармонійний		Парціальний		Дисгармонійний	
	Кільк.	У%	Кільк.	У%	Кільк.	У%
Етапи						
Конст. етап <i>n</i> =448	65	14,5	334	74,5	49	11
Контр. етап	118	26,5	304	67,5	24	6

n=446						
-------	--	--	--	--	--	--

Аналіз даних показує, що усвідомлення необхідності гармонізувати своє спілкування з дитиною призвело до радикальної перебудови поведінки значної частини батьків. Так, кількість родин, в яких стиль спілкування з дитиною покращився від парціального до гармонійного, збільшилась майже удвічі (від 14,5% до 26,5%), а тих, стиль яких мав ознаки дисгармонійного, суттєво зменшилась (від 11% до 6%). Змінилась якісно та зменшилась кількісно та група батьків, які здійснюють парціальний стиль спілкування з дитиною (від 74,5% на констатувальному до 67,5% на контрольному етапі експерименту). Врахування коефіцієнту кореляції підтвердило наші дані щодо статистичної значущості виявлених змін, оскільки коефіцієнт кореляції у цьому разі дорівнює 0,8529.

Відмічено яскраві позитивні зрушення у *характері взаємодії* між педагогами та батьками вихованців. У ході спеціально проведених спостережень відзначено ряд змін об'єктивного характеру: кількісне збільшення фактів індивідуальної взаємодії педагогів з батьками протягом тижня (від 0-1 до 7-8); збільшення загальної кількості індивідуальних консультацій, проведених з батьками протягом тижня фахівцями різного профілю – психологами, медиками, логопедами (від 0-1 до 3-4); виділення спеціальних зручних місць для індивідуальних бесід батьків з педагогами, психологом; виділення у графіку роботи педагогічного персоналу достатнього часу для розмови про дитину; збільшення кількості фактів участі членів родини у спільних з дошкільним закладом заходах (у першу чергу за рахунок індивідуальних форм роботи); збільшення кількості членів родин, залучених до співпраці з дошкільним закладом; урізноманітнення видів інформаційного забезпечення батьків.

При вивченні характеру змін досліджуваних *дітей*, відзначено, що у загальній поведінці дошкільників з'явилися риси, котрі до формувальних заходів були відсутні або мали випадковий характер. Діти стали більш впевненими у собі, наполегливими, сміливими, активними, рішучими, вільними. Одночасно їх дії набули ознак вдумливості, прогнозованості, цілеспрямованості, планомірності, зваженої вибірковості, відповідальності, самостійності. Поширилась схильність дітей до пошуку нешаблонних варіантів розв'язання проблемних ситуацій, оригінального та незвичного застосування предметів, іграшок, творчого вигадання, винахідництва (впровадження нових ігрових сюжетів, створення метафоричних образів у малюнках, визначення тематики оповідань, тощо). При цьому більшою мірою відзначається спроможність дітей докладати певні вольові зусилля задля досягнення визначеної мети, реалізації плану, створення та обігравання власно-винайденого. У поведінці дітей частіше відображуються наявні у них інтереси та бажання, спроможність їх коректно відстоювати, обґрунтовуючи особисту думку. Не менш важливим наслідком таких змін стало підвищення

шанобливого ставлення до прав, бажань, міркувань інших дітей, які також виявили здатність відстоювати та захищати свої бажання, рішення, демонструвати та реалізовувати свої здібності, вигадувати незвичні ігрові сюжети, вносити елементи творчості, новизни у різні види діяльності, доводити своєю поведінкою наявність найкращих особистісних рис. Зазначимо, що усі ці зміни відбувались у досліджуваних різною мірою.

Розглянемо характер зрушень, які відбулись із дітьми, на матеріалі порівняльних даних підсумкового та інтегрованого оцінювання на етапі констатувального та контрольного експериментів. Статистичні дані представлені у таблиці 3.

Таблиця 3

**Порівняльні дані інтегрованого оцінювання особливостей розвитку
індивідуальності дітей 3-7 років**

Етапи	Системоутворювальні властивості				Індивідуальні відмінності				Інтегроване оцінювання			
	Конст. n=486		Контр. n=482		Конст. n=948		Контр. n=940		Конст. n=486		Контр. n=482	
	Кіл.	%	Кіл.	%	Кіл.	%	Кіл.	%	Кіл.	%	Кіл.	%
Високий	44	9	106	21,9	190	20	302	32	68	14	130	26,9
Середній	341	70	314	65	504	53	499	52,9	302	62	285	59
Низький	101	21	62	13,1	25	27	139	15,1	116	24	67	14,1

Дані, представлені у таблиці, наочно демонструють наявність позитивних зрушень за всіма аспектами оцінювання розвитку індивідуальності дітей 3-7 років, які були задіяні в експериментальній роботі. Збільшилась кількість малюків, у яких стан визначальних для розвитку індивідуальності властивостей віднесено до найвищого рівня (від 9% до 21,9%), а комплекс індивідуальних відмінностей оцінено як досить стабілізований (від 20% до 32%).

Суттєво зменшилась кількість дошкільників, у яких стан системоутворювальних властивостей знаходиться на низькому щаблі розвитку (від 21% до 13,1%), а стан індивідуальних відмінностей оцінено як нестабільний (від 27% до 15,1%). По-іншому виглядає картина зрушень у тих дітей, стан властивостей яких було віднесено до середнього рівня. Їх кількість за першим аспектом хоч і несуттєво, але зменшилась (від 70% до 65%), що відбулось за рахунок “переходу” до більш високого щабля розвитку. За другим аспектом оцінювання (стан індивідуальних відмінностей) кількість дітей, яка складає цю підгрупу, залишилась майже незмінною (біля 53%), але суттєво змінилась за якісним складом. Так, у підгрупі, що характеризується нестабільністю індивідуальних відмінностей, відзначено збільшення кількості випадків

нестабільно-гармонійного та зменшення асинхронного типу розвитку, який найбільше деформує процес розвитку індивідуальності дитини.

Такі дані суттєво змінили інтегровану картину розвитку індивідуальності дитини 3-7 років. Відзначено, що майже удвічі збільшилась кількість дітей з гармонійним типом розвитку “інтегральної” індивідуальності (від 14% до 26,9%), суттєво змінився якісний склад підгрупи дітей з недостатньо стабільним типом розвитку індивідуальності, і зменшилась кількість дітей з дисгармонійним типом розвитку (від 24% до 14,1%). Те, що процес розвитку індивідуальності досить значної кількості дітей і після проведення спеціальних формувальних заходів залишається не досить успішним і віднесено до низького рівня розвитку, ми пояснюємо повільністю змін стереотипів дорослих, а також включенням в експериментальні групи значної кількості новачків, які не були задіяні в експериментальній роботі з самого початку. Висота коефіцієнту кореляції на основі порівняння даних констатувального та контрольного експерименту підтвердила наявність значущих змін у розвитку індивідуальності дитини 3-7 років ($r=0,88$), що відбулись унаслідок запровадження розробленої технології.

Визначення діапазону змін у розвитку індивідуальності дитини 3-7 років показало, що дошкільний період є надзвичайно сприятливим для формування системоутворювальних властивостей індивідуальності, стабілізації індивідуальних відмінностей, формування індивідуального стилю діяльності. З іншого боку, цей період можна вважати надзвичайно залежним від створюваних дорослими умов, обставин, які стають вирішальним чинником при прийнятті дитиною певних рішень, здійсненні окремих дій, вчинків, отже, визначають характер накопиченого дітьми досвіду, його загальну спрямованість, формують систему ставлень, цінностей, переконань, стають базою для вибудови основ світогляду, життєвих планів та можливості їх втілення у своєму майбутньому.

Сукупність усіх отриманих на заключному етапі дослідження кількісно-якісних даних в цілому свідчить про високу ефективність розробленої технології розвитку індивідуальності дитини 3-7 років. Встановлені позитивні наслідки підтверджують наші припущення щодо доцільності здійснення інтегрованого підходу до розвитку індивідуальності дитини 3-7 років шляхом створення умов опосередкованого та застосування засобів безпосереднього впливу, отже, й ефективності створеної нами моделі розвитку індивідуальності дитини 3-7 років загалом.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичний аналіз та експериментальне дослідження проблеми розвитку індивідуальності на ранніх етапах онтогенезу, виявлено своєрідність, закономірності, передумови та результати цього процесу, обґрунтовано та апробовано технологію розвитку

індивідуальності дитини 3-7 років. Результати проведеного дослідження дають змогу прийти до наступних висновків:

1. Інтегрований підхід до розуміння сутності індивідуальності дозволяє наблизитись до встановлення глибинних механізмів процесу розвитку індивідуальності у сукупному баченні її структурно-змістової основи. Авторське розуміння феномена індивідуальності передбачає його вивчення як унікальної динамічної системи, структурна основа якої утворюється шляхом поєднання комплексу відмінностей індивідного та особистісного спрямування, а змістова – супроводжується формуванням певних властивостей. Функціональним призначенням їх є постановка та досягнення важливих, індивідуально- та соціально-значущих життєвих цілей, здійснення смислоутворювальних, адекватних ціннісним установкам виборів та пошук або винайдення найбільш ефективних способів їх досягнення. Сукупним результатом функціонування індивідуальності стає створення, виокремлення та розширення власного способу життя, поглядів, переконань, характерного стилю діяльності та “почерку” життя, який визначає своєрідність побудови життєвого шляху кожної людини.

2. У процесі розвитку індивідуальності та особистості є ряд спільних та відмінних характеристик. Єдність, паралельність цих процесів зумовлює необхідність проведення таких психолого-педагогічних заходів, які мають бути спрямовані на підтримку особистості як індивідуальності. Водночас існує і певна своєрідність у сутності індивідуальності, її функціональному призначенні, механізмах виникнення, провідних процесах, що передбачає здійснення низки спеціальних заходів, створення специфічних умов та пошуку своєрідних засобів психолого-педагогічної діяльності.

3. Центральним у розвитку індивідуальності є процес індивідуалізації особистості. Початком індивідуалізації особистості є виокремлення власного досвіду у суспільному, виділення свого унікального „Я” серед інших унікальних „Я”. Продовженням цього процесу стає побудова власної моделі життя, створення індивідуально-значущого досвіду, який базується на інтеграції суспільного досвіду, його творчій переробці та розширенні власними знахідками і відкриттями, переходу від усвідомлення цінності власного „Я” до розуміння значущості і важливості „Ми”. Подальшим етапом індивідуалізації особистості виступає вироблення такого індивідуального досвіду, який стає значущим для інших людей та прийнятим ними, тобто на цьому етапі „Я” впливає на „Ми”, його розвиток та удосконалення.

4. Визначальними для розвитку індивідуальності є властивості, сформованість яких детермінує процес становлення суб’єктності, довільності та творчості, що сукупно забезпечує творення та досягнення індивідуально- та суспільно-значущих орієнтирів, вибір, засвоєння та втілення суспільного досвіду та передбачає внесення нового, власного, самостійно створеного продукту в життя, поведінку та діяльність. Властивостями, які активізують та супроводжують

процес становлення суб'єктності, творчості та довільності, виконують змістоутворювальну функцію при побудові власного життєвого шляху, забезпечують унікальність стилю діяльності, поведінки та життя, є цілепокладання, вибірковість та винахідливість.

5. Процес розвитку індивідуальності в онтогенезі є результатом дії двох чинників – еволюції вроджених процесів розвитку та засвоєння суспільного досвіду, які приводять до вироблення власного досвіду, його виокремлення із суспільного, реалізації через діяльність свого стилю життя, впровадження людиною у соціальне оточення вироблених поглядів, переконань, цінностей. Просування на шляху розвитку індивідуальності може бути гармонійним або дисгармонійним.

6. Розвиток індивідуальності відбувається гармонійно тоді, коли забезпечується оптимальне співвідношення між процесами індивідуалізації та соціалізації, емоційно-почуттєвого та когнітивного, мотиваційно-потребнісного та соціально-етичного розвитку дитини. За такого варіанта розвитку виокремлення суспільного досвіду відбувається з урахуванням не тільки власних інтересів та бажань, своїх фізичних або інтелектуальних потреб і можливостей, але й з урахуванням аналогічних запитів соціального оточення. Дисгармонійним шляхом розвитку індивідуальності є такий, коли увага акцентується лише на одному або декількох аспектах розвитку, що може призвести до поступового гальмування розвитку в іншому напрямку (асинхронія). Дисгармонією є також повільне та поступове вивільнення і все більш широке використання в житті невідповідних можливостям людини форм поведінки, реагування.

7. Гармонійність розвитку індивідуальності дитини 3-7 років суттєво залежить від того, чи підтримуються в її соціальному оточенні принципи оптимального співвідношення; індивідуального та диференційованого підходу; гуманістичної спрямованості, поваги до унікальної своєрідності кожної дитини; цілісності, інтегрованості дитячої індивідуальності; цілеспрямованого створення емоційно збагачених виховних ситуацій; варіативності навчально-виховного змісту та відповідності розвивального середовища не лише віковим, а й індивідуальним можливостям дитини.

8. У ході експериментального вивчення соціокультурної ситуації розвитку дошкільника виявлено, що існуючі традиційні виховні тенденції спрямовували дитину на поцінування намагання “бути таким, як усі”, здійснення стабільно-уніфікованого стилю поведінки, зміцнювали виконавські, репродуктивні нахили, гальмували процес стабілізації індивідуальних відмінностей та формування системоутворювальних властивостей індивідуальності, у ряді випадків – підсилювали негативістичні устремління, провокували бажання діяти всупереч дорослим, протидіяти їх впливам, відстоюючи право “бути таким, яким я є”.

9. Стан системоутворювальних властивостей індивідуальності на етапі дошкільного дитинства значною мірою залежить від умов, створюваних педагогом, зокрема, його участі у

процесі постановки та досягнення мети, спрямованості на побудову індивідуально-окресленої взаємодії з дитиною, проявів поваги до дитячих виборів, рішень, планів, винаходів. Значно впливає на характер дитячої діяльності міра допомоги, що надається вихователем, ступінь новизни та практичної значущості виконуваних завдань, відповідність складності ситуації можливостям дитини, наявність варіативного ігрового матеріалу.

10. Індивідуальні відмінності дітей дошкільного віку характеризуються суттєвими розбіжностями як у віковому, так і в індивідуально-окресленому вимірі, що є важливим свідченням їх мінливості, нестійкості, поступового вікового дозрівання та стабілізації. У процесі нормального розвитку дитини 3-7 років відбувається упорядкування, вирівнювання, поступова стабілізація індивідуальних відмінностей обох базових конструктів, їх перетворення у стійкі цілісні, інтегровані, але не гомогенні структури.

11. Інтегрований аналіз стану системоутворювальних властивостей індивідуальності та індивідуальних відмінностей заклав підвалини для створення на цій основі типології ознак гармонійно розвинутої індивідуальності, здійснення заключного оцінювання та виділення існуючих типів розвитку індивідуальності дитини 3-7 років. Найпоширенішими виявились – стабільно-гармонійний, нестабільно-гармонійний, асинхронний і дисгармонійний типи розвитку. Аналіз даних свідчить, що серед дошкільників переважає підгрупа тих дітей, розвиток індивідуальності яких можна охарактеризувати як асинхронний, нестабільно-гармонійний або дисгармонійний.

12. Ефективними для розвитку індивідуальності дитини 3-7 років, яка виховується та навчається у дошкільному навчальному закладі, є умови опосередкованого впливу (підвищення психологічної компетентності педагогів, оволодіння ними методами вивчення індивідуальних відмінностей, принципами розробки та запровадження варіативних індивідуалізованих освітніх програм) та засоби безпосереднього впливу (поширення індивідуального дитячого досвіду участі у виховних психологічних ситуаціях відповідного змісту). При наявності сприятливих умов та застосуванні відповідних засобів первинний цикл розвитку індивідуальності може відбуватися більш успішно.

13. Загальним результатом застосування сукупності психолого-педагогічних засобів є удосконалення у дитини 3-7 років образу самої себе, вироблення своєрідного стилю поведінки та діяльності, формування спроможності визначати та реалізовувати індивідуально- та соціально-значущі цілі, обираючи серед відомих зразків найбільш ефективні або створюючи новий, оригінальний досвід, поступово усвідомлюючи самоцінність своєї унікальної, відмінної від інших, індивідуальності.

Здійснення даного дослідження не вичерпує усіх аспектів вказаної проблеми, але закладає основу для проведення подальшої роботи у цьому напрямі, зокрема в аспекті диференційованого

вивчення динаміки та закономірностей становлення окремих груп індивідуальних відмінностей; поглибленого вивчення та аналізу статистично рідких випадків на шляху розвитку індивідуальності; аналізу індивідуально-значущих причин виникнення дисгармоній у цьому процесі; встановлення наступності між різними освітніми ланками у питанні гармонійного розвитку індивідуальності дитини 3-7 років.

Зміст дисертації відображено у таких публікаціях автора:

Монографія:

1. *Кузьменко В.У.* Розвиток індивідуальності дитини 3-7 років. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – 354 с.

Навчальні посібники, підручники, програми (з грифом МОН України):

2. Дитина: програма виховання і навчання дітей від 3 до 7 років / Наук. кер. О.В. Проскура, Л.П. Кочина, В.У. Кузьменко. – К.: Богдана, 2003. – 328с. (Автор брав участь у розробці вступу, провідних принципів роботи за програмою, визначенні показників та умов успішного розвитку дитини за усіма розділами та віковими групами).
3. Дитина: методичні рекомендації до програми виховання і навчання дітей від 3 до 7 років / Наук. кер. О.В. Проскура, В.У. Кузьменко. – К.: Богдана, 2004. – 232с. (Автор брав участь у розробці вступу, розділів “Зростає особистість” та “Психолог у дошкільному навчальному закладі”).
4. Експериментальна базова програма розвитку дитини дошкільного віку / Наук. кер. О. Л. Кононко. – К.: Світич, 2004. – 149 с. (Автор брав участь у підготовці матеріалів до субсфери “Я-соціальне”).
5. Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні: Наук.-метод. посіб. / Наук. ред. О. Л. Кононко. – К.: Ред. журн. “Дошкільне виховання”, 2003. – 243с. (Автор брав участь у підготовці глосарію та матеріалів до субсфери “Я-соціальне”).
6. Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки: Навчальний посібник / Вступні нариси та упорядкування З.Н. Борисової, В.У. Кузьменко; За заг. ред. З. Н. Борисової. – К.: Вища школа, 2004. — 511с.: іл. (Автор брав участь у підготовці вступних нарисів та упорядкуванні праць психологічного змісту).

Статті у наукових фахових виданнях:

7. *Кузьменко В.У.* Словничок психолога. Адаптація // Дошкільне виховання. – 1995. – № 8. – С. 18-19.
8. *Кузьменко В.У.* Словничок психолога. Батьки // Дошкільне виховання. – 1995. – № 9. – С.18-19.

9. *Кузьменко В.У.* Словничок психолога. Взаємини // Дошкільне виховання. – 1995. – № 12. – С. 14-15.
10. *Кузьменко В.У.* Словничок психолога. Гра // Дошкільне виховання. – 1996. – № 1. – С. 24-25.
11. *Кузьменко В.У.* Словничок психолога. Документація // Дошкільне виховання. – 1996. – № 5. – С. – 16-17.
12. *Кузьменко В.У.* Словничок психолога. Емоції // Дошкільне виховання. – 1996. – № 6. – С. – 20-21.
13. *Кузьменко В.У.* Словничок психолога. Здібності // Дошкільне виховання. – 1996. – № 10. – С. 26-27.
14. *Кузьменко В.У.* Індивідуальність // Дошкільне виховання. – 1996. – № 12. – С.10-12.
15. *Кузьменко В.У.* Словничок психолога. Мислення // Дошкільне виховання. – 1997. – № 9. – С. 18-19.
16. *Кузьменко В.У.* Словничок психолога. Нервовість // Дошкільне виховання. – 1997. – № 10. – С. 16-17.
17. *Кузьменко В.У.* Словничок психолога. Пам'ять // Дошкільне виховання. – 1998. – № 8. – С. 21-23.
18. *Кузьменко В.У.* Словничок психолога. Самостійність // Дошкільне виховання. – 1999. – № 11. – С. 28-31.
19. *Кузьменко В.У.* Пріоритети оновлення // Дошкільне виховання. – 2000. – № 6. – С. 15-16.
20. *Кузьменко В.У.* За віком і за інтересами (комплектування різновікових груп) // Дошкільне виховання. – 2000. – № 7. – С. 19.
21. *Кузьменко В.У.* Індивідуалізація виховання і навчання // Дошкільне виховання. – 2000. – № 10. – С. 5-7.
22. *Кузьменко В.У.* Соціальна компетентність дошкільнят: особливості, показники та шляхи розвитку // Дошкільне виховання. – 2001. – № 9. – С. 15, 18-20.
23. *Кузьменко В.У.* Самостійність як складова індивідуального розвитку особистості // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. статей. – Т.4: Актуальні проблеми генези особистості в контексті навчання і виховання. – К.: Нора-прінт, 2001. – С. 88-91.
24. *Кузьменко В.У.* Про актуальність проблеми розвитку індивідуальності дитини на сучасному етапі // Проблеми загальної та педагогічної психології / Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Т. 4. Част. 7. – К.: ГНОЗІС, 2002. – С. 125-131.
25. *Кузьменко В.У.* Про структурно-змістову сутність поняття “індивідуальність” // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб.наук.пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д.- К.: ГНОЗІС, 2004, Т.VI, вип.1. – С.199-206.

26. *Кузьменко В.У.* Індивідуальний підхід як принцип розвитку індивідуальності дитини 3-7 років // Актуальні проблеми психології. – Том IV. Психологія розвитку дошкільника. Вип. 2. Зб. наук. статей / За заг. ред. С.Д. Максименка та С.Є. Кулачківської. – К.: Нора-прінт, 2004. – С.98-102.
27. *Кузьменко В.У.* Передумови становлення індивідуальних відмінностей як структурної основи індивідуальності // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Т. VI. – К.: ГНОЗІС, 2004. – С. 151-159.
28. *Кузьменко В.У.* Теоретичні основи проблеми розвитку індивідуальності дитини // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К.: Нора-прінт, 2004. – Вип. 24. – С. 194-205.
29. *Кузьменко В.У.* Концептуальна модель розвитку індивідуальності дитини 3-7 років // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Т. VII. – Вип. 1. – К.: ГНОЗІС, 2005. – С.170-179.
30. *Кузьменко В.У.* Індивідуальність в освітньому процесі: концептуальні принципи та умови їх реалізації // Дошкільне виховання. – № 8. – 2005. – С.5-7.
31. *Кузьменко В.У.* Сутність технології розвитку індивідуальності дитини 3-7 років // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – Т. VII. – Вип. 4. – К.: ГНОЗІС, 2005. – С.181-190.
32. *Кузьменко В.У.* Особливості формування доміантних властивостей індивідуальності дитини 3-7 років // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т. VII. – Вип. 6. – К.: ГНОЗІС, 2005. – С. 182-192.

Навчальні програми, посібники, методичні рекомендації:

33. *Кузьменко В.У.* Проблема самовоспитания и самообучения в педагогической системе М. Монтессори. Самовоспитание и самообучение в начальной школе. – К.: Освітянин, 1995. – С. 3-6.
34. *Кузьменко В.У.* Світ родини і діяльність практичного психолога дитячого садка // Українська родина: Науково-методичний посібник / Уклад. і наук. ред. Т. І. Люріна, В. Г. Слюсаренко, М. Г. Тараненко. – К.: КМІУВ ім. Б. Д. Грінченка, 1998. – С. 343-351.
35. *Кузьменко В.У.* Деякі форми психологічної просвіти батьків в дитячому садку // Сім'я і дитячий садок: умови, шляхи та засоби гуманізації взаємин: Метод. матеріали. – К.: Освіта, 1994. – С. 26 – 31.

36. *Кузьменко В.У.* Психологічні особливості професійної адаптації педагога (в умовах роботи із змінним контингентом слухачів) // Соціальна педагогіка і адаптивність особистості: Науково-методичне видання. – Суми: Мрія – ЛТД, 1994. – С.264-270.
37. *Кузьменко В.У.* Психолог дитячого садка: завдання, види, зміст роботи // Порадник методиста: книга метод. реком. на 1995-96 навч. рік. – К.: КМІУВ, 1995. – С.97-104.
38. *Кузьменко В.У.* Психопрофілактика конфліктних взаємин у системі спілкування: “керівник-підлегли” // Порадник методиста: книга метод. реком. на 1995-96 навч. рік. – К.:КМІУВ, 1995. – С. 51-54.
39. *Кузьменко В.У.* Зміст роботи психолога дошкільного закладу з обдарованими дітьми // Порадник методиста: книга метод. реком. на 1996-1997 н.р. – К.: КМІУВ, 1997. – С. 184-189.
40. *Кузьменко В.У.* Методи впровадження індивідуального підходу в педагогічну практику // Індивідуальний підхід: його суть і шляхи реалізації у вихованні дошкільників: Методичні матеріали. – К.: Освітнянин, 1996. – С. 29-41.
41. *Кузьменко В.У.* Зміст та організація роботи психолога дошкільного закладу: Методичні матеріали. – К.: Навчальні посібники, 1997. – 40с.
42. *Кузьменко В.У.* З досвіду підготовки дошкільних працівників до залучення дітей з особливостями психофізичного розвитку в загальноосвітні дошкільні заклади // Кроки до демократичної освіти. – березень. – 2002. – спец. випуск. – С. 12-14.
43. *Кузьменко В.У.* Індивідуально-диференційований підхід у процесі підвищення кваліфікації педагогічних працівників // Кроки до демократичної освіти. – березень. –2002. – спец. випуск: Освіта дорослих в Україні. – С.11-15.
44. *Кузьменко В.У.* Індивідуалізація виховання і навчання в дошкільних закладах: Метод. рекомендації. – К.: КМІУВ ім. Б.Д. Грінченка, 2002. – 42с.
45. *Кузьменко В.У., Кобернік О.Г.* Відверті розмови дитячого психолога з батьками: Книжка для батьків. – К.: Нора-прінт, 2002. – 82с. (Автором підготовлено консультації для батьків дітей від 3 до 7 років)).
46. *Кузьменко В.У.* Основы психологии. – Учебная программа дисциплины. – К.: МАУП, 2002. – 14с.
47. *Кузьменко В.У.* Індивідуалізоване виховання і навчання в освітніх закладах: Навч.- метод. пос. – К.: КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2003. – 112с.
48. *Кузьменко В.У., Котлярова І.Ю.* Аутотренінг. Регулювання емоційних проявів у дітей. – Палітра педагога. – № 2(34). – 2005. – С. 14-16. (Автором представлено характеристику особливостей емоційного розвитку дошкільників).

Матеріали науково-практичних конференцій:

49. *Кузьменко В.У.* О взаимосвязи личности и коллектива // Психологическая наука: проблемы и перспективы: Тезисы Всесоюзной конфер. – М., 1990. – Ч. I. – С.9.
50. *Кузьменко В.У.* Тренінг соціальних навичок у дошкільників // Практична психологія та розвій таланту: Тези конференції. – К., 1992. – С. 91-97.
51. *Кузьменко В.У.* Тренинг социальных навыков как средство профессиональной подготовки будущего учителя // Психолого-педагогічна підготовка вчителя у вузі: Тези конференції. – Полтава, 1992. – С. 151-153.
52. *Кузьменко В.У.* Тренинг коммуникативных умений и навыков у младших дошкольников // Гуманізація виховання і навчання дітей дошк. віку: Тези конференції. – Рівне, 1992. – С. 73-75.
53. *Кузьменко В.У.* Використання ідей В.О.Сухомлинського у формуванні комунікативних навичок у дошкільників // В.О.Сухомлинський – видатний український педагог: Тези конф. – Рівне, 1993. – С. 174-175.
54. *Кузьменко В.У.* Активне соціально-психологічне навчання як засіб підготовки майбутніх магістрів // Неперервна педагогічна освіта: проблеми та перспективи: Тези конференції. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 190.
55. *Кузьменко В.У.* Коммуникативно-речевой компонент в личностном развитии студентов // Мысль, слово и время в пространстве культуры: Збірник наукових праць. – К.: КМУГА, 1996. – С. 325-328.
56. *Кузьменко В.У.* Психолого-педагогічні умови становлення індивідуальності дошкільників / Грінченківські читання–96. Освіта. Гуманізація. Вчитель. – К.: КМІУВ, 1996. – С.82.
57. *Кузьменко В.У.* Індивідуальний підхід у розвитку пізнавальних здібностей дошкільників // Шляхи розвитку здібностей у дітей дошкільного віку: Зб. наук. праць. – Вип. 16. – Част. I. – Запоріжжя: ЗОІУВ. – 1999. – С. 92-97.
58. *Кузьменко В.У.* Воспитание самостоятельности и активности детей путем самовоспитания и самообучения в педагогике М. Монтессори // Общечеловеческие ценности и профессиональное становление личности: Материалы международной научной конференции (30–31 марта 1999 г.). – Смоленск: СГПУ, 1999. – С. 137-139.
59. *Кузьменко В.У.* Индивидуальность ребенка-дошкольника и методы ее изучения // Культура, искусство, образование: проблемы, перспективы развития: Матер. междунар. научно-практ. конфер. – Смоленск: СГПУ, 1999. Част. 2. – С. 234-246.
60. *Кузьменко В.У.* Самовоспитание и самообучение детей как основа метода Марии Монтессори // Герценовские чтения: Дошкольное и начальное образование на пороге третьего тысячелетия. – Спб.: НИИХ СпбГУ, 1999. – С. 52-55.

61. *Кузьменко В.У.* Преемственность в работе дошкольных учреждений и школ – необходимое условие становления индивидуальности ребенка // Преемственность дошкольного и начального образования: Матер. научно-практ. конф. – Смоленск: СГПУ, 1999. – С. 3-4.
62. *Кузьменко В.У.* Реалізація теоретико-методичних аспектів педагогічного менеджменту в системі перепідготовки керівників дошкільних закладів // Персонал. – № 3 /8/ к. – № 1 /55/. – 2000, приложение “Теоретико-методологические проблемы совершенствования психологической подготовки менеджеров” Сб. научн. трудов. – К.: МАУП, 2000. – С. 33-35.
63. *Кузьменко В.У.* Підготовка психолога освітнього закладу до розвитку індивідуальності дітей //Персонал. Актуальные проблемы профессиональной подготовки практических психологов: Сб. науч.тр. – К.: МАУП, 2000. – № 5. – С. 114-117.
64. *Кузьменко В.У.* Наступність у роботі дошкільних закладів та шкіл як умова розвитку індивідуальності дітей від трьох до семи років // Дитинство: наступність і перспективність: Матер. наук.-практ. конференції. – Переяслав-Хмельницький. – 2000. – С. 61-63.
65. *Кузьменко В.У.* Соціалізація та індивідуалізація особистості дітей дошкільного віку // Проблеми вищої педагогічної освіти у світлі рішень II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. Част.2. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2002.– С.184-187.
66. *Кузьменко В.У.* Створення індивідуально орієнтованих програм виховання і навчання дітей дошкільного віку // Оновлення змісту, форм та методів навчання та виховання в закладах освіти. – Зб. наук. пр. – Вип. 19. – Рівне: РДГУ, 2002. – С. 34-37.
67. *Кузьменко В.У.* Урахування індивідуальних відмінностей дитини дошкільного віку у навчально-виховній роботі сучасних освітніх закладів: Матер. перших Міжнародних драгоманівських читань / Укл. Г. І. Волинка, В. П. Сергієнко, Л. Л. Макаренко. – К.:НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2003. – Вип. 2. – С. 76-81.
68. *Кузьменко В.У.* Індивідуалізація виховання і навчання дітей 6-річного віку як фактор забезпечення наступності // Особливості освіти дітей шестирічного віку: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конференції. – К.: КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2004. – С.60-62.

АНОТАЦІЇ

Кузьменко В.У. Психолого-педагогічні основи розвитку індивідуальності дитини 3-7 років. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук зі спеціальності 19.00.07. – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2006.

У дисертації викладено теоретико-методологічні основи проблеми, обґрунтовано психолого-педагогічну концепцію розвитку індивідуальності дитини, в якій висвітлено принципи її створення, вихідні наукові положення, методика діагностичної та розвивально-корекційної роботи.

Охарактеризовано особливості формування системоутворювальних властивостей індивідуальності, закономірності становлення індивідуальних відмінностей у дитини 3-7 років, проаналізовано сучасну соціокультурну ситуацію розвитку дитини, що склалася в дошкільних навчальних закладах з цього напрямку роботи. На основі теоретико-експериментальних даних розроблено модель розвитку індивідуальності дитини 3-7 років, в якій відображено особливості цього процесу та його результати.

У дисертації представлено технологію розвитку індивідуальності дитини 3-7 років, зокрема, окреслено систему психолого-педагогічних умов, які необхідно створити в дошкільних навчальних закладах для успішного розвитку індивідуальності дитини та найбільш ефективних психолого-педагогічних засобів індивідуалізації навчання і виховання. Доведено сензитивність вказаного періоду для формування системоутворювальних властивостей індивідуальності, стабілізації індивідуальних відмінностей, виникнення індивідуального стилю діяльності та зміцнення інтегральної індивідуальності як цілісного утворення.

Ключові слова: індивідуальність, розвиток, індивідуальні відмінності, індивідуальний підхід, індивідуалізація, цілепокладання, вибірковість, винахідливість, індивідуальний стиль діяльності, індивідуальний стиль поведінки.

Кузьменко В.У. Психолого-педагогические основы развития индивидуальности ребенка 3-7 лет. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07. – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2006.

В диссертации изложены теоретико-методологические основы проблемы, обоснована психолого-педагогическая концепция развития интегральной индивидуальности ребенка, в которой рассматриваются принципы ее создания, исходные научные положения, методика диагностической и коррекционно-развивающей работы.

Индивидуальность рассматривается как целостная система, структурная основа которой образуется посредством объединения гаммы индивидуальных различий индивидуального и личностного характера, а содержание определяется наличием системообразующих, доминантных свойств, которые обеспечивают формирование индивидуального стиля деятельности, поведения и, в последующем, становятся предпосылкой для создания индивидуально-очерченного, своеобразного жизненного пути.

В работе показано, что процесс развития индивидуальности происходит на протяжении всей жизни человека, начиная с момента его рождения, постепенно усложняясь и видоизменяясь, но при этом возраст от 3 до 7 лет является первичным, определяющим, стабилизирующим. Именно в этот период происходит стабилизация индивидуальных различий индивидного характера, появляются и укрепляются базовые качества личности, возникают свойства и характеристики, определяющие последующее направление развития индивидуальности. Продвижение по пути развития индивидуальности в этом возрасте может приобретать гармоничный или дисгармоничный характер.

В исследовании доказано, что гармоничный характер развития индивидуальности ребенка 3-7 лет существенно зависит от влияния взрослых, в частности от того, насколько в социальном окружении дошкольника поддерживаются принципы оптимального соотношения процессов развития и саморазвития, социального и индивидуального, а также принципы вариативности, индивидуального и дифференцированного подхода, гуманистической направленности, уважения к уникальному своеобразию каждого ребенка, целостности, интегрированности детской индивидуальности, целенаправленного создания эмоционально насыщенных воспитательных ситуаций, вариативности.

Охарактеризованы особенности развития индивидуальности ребенка 3-7 лет через рассмотрение динамики формирования системообразующих свойств индивидуальности, закономерностей становления индивидуальных различий. В работе проанализирована современная социокультурная ситуация, которая сложилась в семьях детей и дошкольных учебных учреждениях в этом направлении работы. Результаты исследования позволяют утверждать, что тенденции, существующие в семьях и педагогическом процессе дошкольных учреждений, укрепляли в ребенке исполнительские наклонности, поддерживали стремление не отличаться от других, нивелируя свою уникальность, тормозили процесс стабилизации индивидуальных различий и формирования системообразующих свойств индивидуальности. Экспериментальные данные показали, что на констатирующем этапе среди дошкольников преобладала группа детей, развитие индивидуальности которых характеризуется как асинхронное, нестабильно-гармоничное или дисгармоничное.

На основе полученных теоретико-экспериментальных данных разработана модель развития интегральной индивидуальности ребенка 3-7 лет, в которой отражены особенности этого процесса и его результаты. Представленная модель, эпицентром которой является структурно-содержательная сущность индивидуальности, отображает компоненты, определяющие целостный процесс развития индивидуальности ребенка, обеспечивающие формирование индивидуального стиля поведения и деятельности.

В диссертации представлена технология развития индивидуальности ребенка 3-7 лет, в частности, раскрыта система психолого-педагогических условий, которые необходимо создать в дошкольных учебных учреждениях для успешного развития индивидуальности ребенка и наиболее эффективных психолого-педагогических средств индивидуализации обучения и воспитания.

Общим результатом внедрения технологии развития интегральной индивидуальности ребенка 3-7 лет является расширение у ребенка образа самого себя, возникновение своеобразного стиля поведения и деятельности, формирование способности определять и реализовывать индивидуально– и социально-значимые цели, выбирать среди известных средств их достижения те, которые оцениваются как наиболее эффективные и приемлемые для себя, а также создавать новый, оригинальный опыт, постепенно все более и более осознавая самоценность своей уникальной индивидуальности.

Ключевые слова: индивидуальность, развитие, индивидуальные различия, индивидуальный подход, индивидуализация, целеполагание, избирательность, изобретательность, индивидуальный стиль деятельности, индивидуальный стиль поведения.

V. U. Kuzmenko. Psychological and pedagogical bases about 3-7 years old children individuality development. Manuscript.

Dissertation for degree of Doctor in psychological sciences, specialty 19.00.07. – pedagogical and age psychology. – National Pedagogical University name of M. Dragomanov, Kiev, 2006.

This dissertation contains bases of theoretical and methodological problems, psychological and also a description of pedagogical idea about children individuality development. This conception describes principles of individuality creation, initial scientific theses, methodic of diagnostic, correction and developing operations. Also it describes peculiarities of the individuality foundation properties and regularity of children's individual differences formation; and an analysis of the modern social and cultural situation in infant schools.

On the fields of theoretic and experimental data, there is the elaboration a model of the children 3-7 years old individuality development. It represents properties of this process and its results. Technology of children's individuality development is also exposed, especially psychological and pedagogical system of conditions, which should be created in infants schools for a successful individuality development and a most effective pedagogical and psychological facilities of training and education personalization.

There is sensitivity of mentioned period for the forming of backbone individuality virtues, stabilization of individuality differences, appearing of individual style of activity and consolidation of integral individuality as complete system.

Key words: individuality, development, individual differences, individual approach, individualization, purposefulness, selectivity, ingenuity, individual style of activity, individual style of behavior.